

ОЛ. ДОРОШКЕВИЧ.

Ідеологічні постаті в українській літературі після Шевченка.

(Спостереження й уваги)

III

Придивімося тепер, як далі йшов економічний розвиток на Україні і як формувалися окремі суспільні течії серед української інтелігенції. Після такого огляду виясняться й риси українського письменства цієї доби, що ставило собі громадсько-дидактичні завдання.

Розвиток капіталістичних відносин дуже відбивався на Україні протягом наступних років, хоч тільки наприкінці XIX століття набрав певних, ясних форм. Капіталістичні підприємства почали зростати, як гриби (цукроварні, металообробчі заводи), на селі починає виявляти себе аграрний капітал, і первісне село розкладається на складові соціальні елементи: з одного боку—Калитки і Пузирі, справжня селянська буржуазія, що поволі витісняє дрібно-маєткового поміщика-дворянина, а на другому крилі—павперизоване селянство, що постачає матеріал для мійського пролетаріату.

Але цей економічний розвиток одзначала в своїй ідеології тільки невеличка група української інтелігенції, що солідаризувалася з Драгомановим. Правда, і Драгоманов не дооцінював економічних чинників у загальному історичному процесі, та гасло соціалізму, викинуте Драгомановим, статті та багаті інформації з економічних відносин на Україні у перших книжках журналу «Громади»,—все це давало певний нахил для суспільних угруповань. Але під помітним впливом Драгоманова була київська Громада тільки протягом 70-х років. Тоді (1873 р.) Драгоманов посилав, за підписом 45 київських українців, декларацію—протест проти брошури Качали «Політика Русинів» (Качала—клерикальний ідеолог галицьких народовців) та проти обох галицьких партій: тут підносилися вимоги в культурі—раціоналізму, в політиці—федералізму, в питаннях соціальних—

демократизму¹⁾. За рік-два з цієї купки утворилася вже виразно соціалістична група української інтелігенції, серед якої сам Драгоманов, за його словами, «не був ні ініціатором її, ні найбільше радикальним», а «одним із поміркованіших»²⁾. Як свідчить член тодішньої Громади Ол. Русов, «гурток цей був далекий од жадної революційної діяльності, але віддавався цілком діяльності конституційно-визвольній, на ґрунті українських інтересів»; складався він, головним чином, «з людей університетської і взагалі учено-літературної верстви»³⁾. «Будучи здебільшого соціалістами в теорії (коли вгодно—катедер-соціалістами) і демократами в своїх основних та історичних принципах», члени Громади, проте, виразно відзначалися від тодішніх революційних гуртків: погляд на національну проблему і тактика революціонерів проводили між ними цю межу.

Але між членами Громади і революціонерами-народниками були спроби де-якого порозуміння в спільній боротьбі, були й тісніші зв'язки. Так, про ці зв'язки з революційними організаціями свідчить лист Андрія Желябова до Драгоманова з 12 травня 1880 р.: «В то же время («зима 1875—76 г.г.») всколыхнулася украинская громада и, верная своему основному принципу народолюбства, замыслила целый ряд предприятий на пользу ридной Украины... Я видел расцвет тамошней громады, ее живые начинания...»⁴⁾.

Трохи пізніше (1879 р.) відбулася нарада ліберальних земців з київськими терористами-революціонерами, з участю членів авторитетної тоді Громади⁵⁾. Правда, програм навіть радикальнішої частини Громади не задовольнив всіх елементів української молоді: ми знаємо, що революційні організації «Землі і Волі», «Чорного Передела», «Народньої Волі» в значній мірі комплектувалися з «Южан», які не надавали національному моментові відповідного значіння в революційній боротьбі з спільним соціальним і політичним ворогом (Стефанович, Бохановський, В. Осинський, Дейч, Желябов, Дебогорій-Мокрієвич та ін.). Желябов у цитованому вже листі до Драгоманова, будучи «убежденным автономистом», з жalem запитує: «Где наши фении,

¹⁾ Автобіографія. Укр. переклад 1917 р., ст. 28.

²⁾ Листи на Наддніпрянську Україну. Друге вид. Відень, 1915, ст. 86. Цікаві споми́ни Д. Овсяніко-Куліковського про одеських громадян (Петрб. 1923) підтверджують ці висновки.

³⁾ Див. «Примѣчанія» Русова та Вовка до поліцейського «огляду»—«Сводъ указаній, данныхъ нѣкоторымъ изъ арестованныхъ по дѣламъ о государственнхъ преступленіяхъ». «Былое», 1907, VI, ст. 161 і д. Цікаво, що провокатор Веледницький каже, що «партія українофілів-націоналів» 1873 р. «була чужа поняттю про соціалізм», але пізніше «проявлялася соціальними ученнями», і він іменує її партією «українофілів-соціалістів» (ст. 118, 122).

⁴⁾ Ник. А. Шешов. Андрей Иванович Желябов. Материалы для биографии и характеристики. Петроград, 1919, ст. 157.

⁵⁾ Див. «Воспоминанія» В. К. Дебогорія-Мокрієвича, ст. 300-301 і статтю В. Богучарського—«Земский Союз кон. 70 и нач. 80 г.г.» в книзі—«Юбилейный Земский Сборникъ», 1914 р., ст. 250 (Русов, «Примѣчанія», ст. 157).

Парнель?», але сам Желябов таким українським Парнелем стати не схотів, як це справедливо зауважує Драгоманов ¹⁾. В усякому разі, не можна заперечувати де-якого «революційного паралелізму» між активною драгоманівською групою (і Громадою, оскільки вона йшла за Драгомановим) і революційними організаціями.

Але з еміграцією Драгоманова центр тієї групи пересунувся за кордон, спричинившись до утворення галицької соціалістичної групи, що потім і формально стала за політичну партію (1890 р.). Тут же, на Україні, запанували «ліквідаторські», легальні настрої, те «аполітичне культурництво», що під впливом загальної реакції 80-х років уже занадто одгонило своїм опортунізмом і навіть сервілізмом («Нам надо примирить с собою правительство» — формула Костомарова), а найбільше визначалося своєю повною пасивністю («Нам треба лихо переспати» — формула Житецького). Прикладів цього опортунізму і сервілізму дуже багато в пам'ятках тих жорстоких часів, а найбільше цих прикладів навіть Драгоманов у своєму листуванні з галицькими приятелями і з представниками київської Громади; мабуть, чимало прикладів виявиться пізніше, коли пощастить обслідувати й видати приватні архіви. Досить згадати про факт, наведений Драгомановим; подача «дурної і лакейської записки Лорис-Мелікову про українофільство, як корисний для уряду рух, бо він одводить молодіж од соціалізму і політики до націоналізму і культури» ²⁾. Здається, далі по стежці «культури» без «політики» йти нікуди. Але молодше покоління (Грінченко) вже виробляло конкретний програм праці на селі. Цей програм утворився під впливом загального пробудження на початку 90-х років, але майже не рахувався з тими економічними чинниками, що рішуче зруйнували колишні взаємовідносини між селом і містом, не рахувався і з марксистською ідеологією, що єдино тільки й зважувала соціальне значіння капіталістичного переродження країни. Відома полеміка між Грінченком і Драгомановим аж надто цікава власне з цього погляду: не зважаючи на перехід Грінченка в цій полеміці на де-які драгоманівські позиції, вона все ж таки свідчить, оскільки помірковані й «культурницькі» погляди були навіть у кращих представників української інтелігенції тієї доби. «Кожен свідомий русин-українець повинен бути конституціоналістом» — читаємо ми в Грінченкових «Листах» про політичні ідеали українських народолюбців. А в соціальних відносинах Грінченко хоч і передбачає такий лад, «де не буде ні експлоататорів, ні експлоатованих», але ж не може сказати, «які саме форми людських відносин дадуть нам той лад», і в усякому разі до «соціалістичного кольору» ставиться з великою осторогою або й негативно (див. ст. 110, 116, 126 вид. 1917 р. «Листів»). Ясно, що це далеко не драгоманівський соціалізм, а більше наближається до типового програму ліберальної інтелігенції. Тут є осто-
рога

¹⁾ «Историческая Польша и великорусская демократия». К. 1917, ст. 114.

²⁾ Листи до Ів. Франка і інших, 1881—1886. Львів, 1906, ст. 141.

перед соціалізмом, обмежене розуміння демократизму, побоювання й заперечення революційних методів боротьби чи нездатність до них, але причини цього полягають не стільки в класових симпатіях наших «культурників» (на лівому крилі яких і перебував Грінченко), скільки в їхній політичній несвідомості, в їхньому недооцінюванні політичної боротьби для збудження активності пригноблених класів, отже—і для суто-культурної серед цих класів роботи.

Поруч з цим більш ніж скромним соціально-політичним програмом Грінченко накреслює схему «реального діла», діла легального, в галузі культурно-національній і навіть економічній. Це власне перший програм для роботи української полупанської інтелігенції на селі, що від проповіді і слів пропонує перейти до реальної роботи в межах, од тодішнього уряду дозволених. У цій конкретності її значіння й роля. Але без вищого соціально-політичного масштабу, без класового освітлення економічних проблем цей програм не може становити самоціль, бо його паліативність аж надто впадає в око.

Така плутана ідеологія 70—80-х р. р. на Україні, як плутане й економічне життя тих часів. Амплітуда ідеологічних вагань дуже велика: од Драгоманова до тієї міщанської маси, що раз на рік збігалася пом'янути Шевченка танцями й горілкою (типу Мордовцева, Білиловського в Петербурзі). Вияснення економічного процесу в 90-х роках дає певні форми й суспільній ідеології, що спирається на робітничий клас, і тоді лише поволі ліквідується голе культурництво, сумнівний «аполітизм».

А поки-що ідеологічна белетристика відзначила цей наївний світогляд українського «різночинця», бо ж українські письменники, звичайно, підлягають загальним соціологічним законам: вони є продукт свого часу і свого класу.

IV

Дуже типова тут постать Ол. Кониського. При всіх своїх позитивних рисах—отій «в'їдливості» в українську справу, як висловився Драгоманов,—це, можна сказати, ворог справжнього демократизму, коли в це поняття вкладати певний соціальний зміст, і класичний опортуніст що до тактики. Кониського можна було б уважати продуктом аграрного капіталу, коли б в йому не було тієї національної романтики, того своєрідного «мужикофільства», про які ми говорили вище. А ця романтика і втворена нею гуманність затирають класове ество Кониського, хоч цілком його не знищують. Рівняючи Шевченка з Кониським, Грінченко колись так висловився: «Один був втілена буря й натиск, а другий—поміркованість і компроміс»¹⁾. Ця «поміркованість» вияснює нам

¹⁾ Микола Чернявський. Кедр Ливана. Спогади про Б. Грінченка, ст. 32.

Про це ж, власне, свідчить, і Русов у своїх «Прим'чаніях»: Кониський «радикально розійшовся з демократичними ідеями Драгоманова і навіть вийшов з Київської Громади через її занадто радикальний напрям» (ст. 158).

і політику Кониського в Галичині (зв'язок з польськими аграріями, з клерикалами), і опортунізм його в Наддніпрянщині (багато фактів у листах Драгоманова), і розлад його з Драгомановим. Ось, напр., що писав Кониський у листі 1893 р.: «Радикальствующіє баламути-драгомановці—це верхогляди, фразери; окульбачить воно Маркса й гайсає навзаводи! Темна молодіж, що опріч Іловайського нічого не знає, зовсім натурально, іде на фразу, наче миші на крупи! Трудно Вам, не бачивши власними очима, поняти мені віри, якої великої шкоди задає Драгоманов серед темних людей своїми фразами! Для мене очевидна річ, що він людина хора не тільки тілом, але й духом, і своїми причепами сам себе прижимає до того, що стає земським начальником в літературі».

Цей свій антидемократичний настрій Кониський виявив в своїх белетристичних творах, а особливо—в двох великих романах: «Семен Жук і його родичі» (1875) та «Юрій Горовенко» (1885). У першому романі Семен Жук виступає носієм національної ідеї, «націоналом» і типом позитивним, а приятель його Антін Джур—«космополітом» і типом негативним, що дбає тільки про власний добробут, про гроші, і не вагаючись іде на аморальні вчинки і навіть шахрайства. Автор намагається дати до рук Жукові де-яку реальну роботу—позичкове товариство, школу, земство, але не видно, щоб та робота дійсно захопила багатого хуторянина Жука так, як захопило його родинне життя з Сонею. Увесь роман просякнуто ворожнечею до «космополітів» і надзвичайною прихильністю до «націоналів», хоч ці «націонали» у Кониського становлять собою типову дрібно-маєткову (навіть середне-маєткову) верству, що, не зрікаючись від своїх соціальних привілеїв та економічного панування над селянином, інколи тільки переймаються панською «гуманністю», дуже далекою від дійсного демократизму. «Юрій Горовенко»—знаменний антихудожній памфлет на окремі особи і на цілі суспільні течії, що виявили себе на переломі між 70 і 80 роками. Юрій Горовенко—так само щирий і чесний «націонал», але несправедливе й жорстоке начальство позбавило його можливості легально виконувати свої «національські» обов'язки, викинувши його з школи, і він мусив піти на страшний, в освітленні Кониського, вчинок—зійтися з революціонерами і виконувати революційні приписи Народної Волі. Правда, в цьому він скоро розчарувався, як це й повинно було статися з людиною дрібно-міщанської ідеології, і загинув зовсім недоцільно. Автор освітлює Горовенка типовою «неприкаяною» людиною, що не змогла знайти своєї полочки в житті і прикласти до праці свої багаті духовні сили:

«Ні за що погиб! Погиб за свої чесні й чисті прямування. В іншому місті, при інших обставинах, не те б з його вийшло! Гніт і самовласть задавили чоловіка... чоловіка з розумом, з талантом, з добрим серцем. Ех! не по-людськи у нас діється!

Не треба нам таких людей; вони не знаходять у нас для себе роботи... свої знання, свою працю—ми примушуємо їх розвіювати, розкидати або в чужині де за-границею, або поховати де по мочарах, або на оцих глупівських пустинях».

Але ж завдання Кониського—суто політичне: довести, які «жахливі» наслідки дає урядова політика, непримирима до «мирних», «лойяльних» і «вірнопідданих» націоналів-українофілів. Цей час, час завзятої, героїчної боротьби революціонерів з царським урядом, Кониський вважає «смути» (од слова «смота», очевидно), бо і повість ця—то «хроніка з смутного часу». Цей реакційний бік повісти вірно оцінив Драгоманов, пишучи Франкові з приводу цього: «Горovenko—це новий мудрий плод українофільського консерватизму. Це вже, коли не треба прямо «помирити з собою правительство», то заход до того з боку: показати, як несправедливі нагони на нас, смирененьких, роблять з нас динамітчиків! (Посередині, звісно, ростикано кілька сепаратистичних дульок в кешені»¹). І той же Драгоманов дав жорстоку, але вірну оцінку взагалі подібним творам Кониського: «Повісті д. Кониського можна прирівняти до «патріотичної» белетристики «Русского Вѣстника» з тою одміною, що в нього нема й такого сліду таланту, який був, напр., у Болеслава Марковича»²). Таким чином, «неприкаянство» героїв Кониського виникає з його загального антидемократичного, вузького світогляду.

Дуже подібна до цієї «тенденційної белетристики» й пізніша повість Левицького «Над Чорним морем» (1888). Комашко і Селаброс—це, знов-таки, «націонал» і «космополіт». «Космополітизм в словах» та «матеріальність в думках», «фальшивість та нещирість»—от цей хитрий грек Селаброс, що добре володіючи українською мовою, чомусь становить собою серйозну небезпеку для ідеальних «націоналів». Тенденційність цієї постати, власне, в тому полягає, що всі гріхи Селабросові виникають з його «космополітизму», тим часом і «націонал» Комашко не виконує жадної позитивної роботи, яка б підтверджувала його палку любов до України та її народу. Тільки симпатична постать Наді Мурашкової, що з переконаною «космополіткою» перетворилася на палку «націоналку» і пішла учителювати на село, більше уваги забирає; вона перехоплює сюжет Грінченкової повісти «Соняшний промінь».

Оскільки популярне було тоді це протиривство—«націонал» і «космополіт» чи «радикал»,—доводить і творчість Олени Пчілки: в двох її оповіданнях—«Товаришки» (видр. 1887) і «Світло правди й любови» (видр. 1886—87)—знов виступають герої з ріжних ідейних таборів, знов моральну перемогу віддає

¹) М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших 1881—1886. Видав Ів. Франко. Ст. 183.

²) Листи на Наддніпр. Україну, ст. 100. Б. Маркович—відомий дворянський белетрист 80-х років.

авторка «націоналам» і знов ці «націонали», крім красних слів і другорядних гуманних вчинків, нічого реального не роблять. У другому оповіданні «Світло правди й любови» герой Петро Підгірний, полемізуючи з радикалом Гриневичем, не розуміє основ соціалізму, бо докоряє радикалів у тому, що вони ніби-то виступають проти культурно-освітньої роботи серед народу в передчутті соціального урівнення. Але вже в словах Підгірного чується тривога ідеаліста-народовця: він бачить соціальну диференціацію на селі, бачить економічні злидні, що спадають на голову трудівника, бачить експлуататорську роль сільської буржуазії. Констатує це, Підгірний не може зробити прогнозу в майбутнє, не може знайти виходу, який робили українські радикали-соціалісти, а тому знов-таки розгублюється на одних словах. Оця популярна проблема української повісті—«націонал» і «космополіт»—дає виразне ідеологічне освітлення сюжетній схемі. Звичайно, світогляд кількох українських письменників виявився на протиставленні цих двох типів з тодішнього життя, але ми б жорстоко помилилися, коли б пояснили це освітлення класовою приналежністю письменників. Тут діють і інші фактори, на яких ми спинимося в кінці нашої статті, а поки-що нагадаємо, що як раз формула драгоманівського радикалізму вдало поєднувала примарне противенство двох поняттів—«космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці»; її не зрозуміла напочатку культурницька маса.

Поруч з цією полемичною й немічною белетристикою 70 — 80 рр. (з боку ідеологічного та й з боку мистецького) ми бачимо бажання дати й певний позитивний програм для української інтелігенції, що перевагу віддає національно-культурній роботі перед соціально-політичною проблемою і політичною боротьбою. Цікава й важлива тут роль Грінченка. Він у першій редакції своєї повісті «На распутті» (друкованій у галицькій «Зорі» 1892 р.) почав з шаблонового протиставлення двох типів. Тут автор виводить постать терориста Пачинського і, рівняючи його з «націоналами», надає йому негарного освітлення. Устами Гордія Раденка, очевидно, висловлюється думка, спільна й іншим: «Є і проміж українофілами часом такі гарячі, молоді голови, що ще не стоять твердо на своєму українському ґрунті. Ім докучає довге доживання, і вони кидаються у революційний вир, зрікаючись найсправді української справи, хоча й кажуть часом, що мають прихильність до неї. На отакі одиниці й вагнуть Пачинські. Я думаю, що Пачинський вважає брата (Квітковського) за багату людину,—тим і приваблює його до своєї справи, щоб потім можна було скористуватися з його грошей на революційну діяльність». А «націонал» Квітковський, наслуховавшись революційних промов Пачинського й оцінюючи їх з погляду християнської моралі, знаходить собі заспокоєння в... Євангелії! Гордій Раденко з цієї повісті—то типова неприкаяна

людина; не одержавши в народовських гуртках правдивого освітлення соціального питання, Раденко не зміг одмовитись од своїх класових привілеїв, од своїх уроджених звичок, як це здолали зробити де-які інші літературні герої і загинув під вагою утворених ним же конфліктів і душевних протиривств. Але в пізніших виданнях автор викидає весь той уступ про терористів і народовців, і в інших повістях утворює серію позитивних художніх образів: Марко Кравченко і Катерина Городинська («Соняшний промінь»), Демид Гайденок і Андрій Кодоленко («На распутті»), Зінько Сивашенко (1901 р. вже) з товариством («Під тихими вербами»). Де-які з них надумані й декларативні (Кравченко й Городинська), нагадуючи попередні літературні сюжети, де-які реальніші, але всі вони разом конкретизують ту роботу, що її накреслив Грінченко в своїх «Листах». Це ніби практичний програм для української полупанської інтелігенції, для її легальної, культурницької діяльності «в межах, від російського уряду дозволених». До того цей програм пристосовано й до тієї покайної дворянської верстви, що де-яким самообмеженням і панською «гуманністю» хоче спокотувати свої соціальні гріхи; приймає його й нова селянська інтелігенція, що її малює автор уже як побутовий факт. Останній дає автор вже й певне соціальне завдання, зв'язане з поліпшенням економічних умов життя: боротьба з паном за реальні економічні інтереси селянина (Андрій Кодоленко), або війна з тією ж метою з сільським глитайством, з сільськими Калитками й Пузирами (Зінько Сивашенко). Ідеалізуючи постаті ініціаторів цієї боротьби чи оточуючи їх певним ореолом мучеництва й саможертви, Грінченко прищеплює своєму читачеві думку про важливість боротьби на соціально-економічному фронті і про невідкладність «нелегальних», революційних методів цієї боротьби. Цим боком своїх повістей Грінченко вже відійшов од легального свого програму (хоч на постаті Зінька ще лежить печать мирної культурницької проповіді, «непротиривства злу» і народницької віри в перемогу правди, правди—з етичним, а не класовим приматом) і тим, мабуть, постаті тут вийшли живішими, реальнішими.

V

Відмінне освітлення ідеологічним постатям дають П. Мирний, про якого ми вже згадували вище, і Франко. Коли у всіх майже попередніх творах найулюбленішими героями виступають культурники - «націонали», з виразним упередженням проти тенденційно освітлених «космополітів»-революціонерів, то тут ми бачимо інше офарблення: і Жук і Телепень у Мирного в його «Лихих людях» («Товаришах») — це практичні діячі-народники, що тяжко страждають за свої переконання, але, разом з тим, викликають непоборну симпатію в трудящого читача.

Розроблення психичного типа активного народника виграє тут від того, що з одного боку його збірний образ контрастує з постатями рабів пануючого ладу (Шестірний і Попенко), а з другого—сам цей тип розгалужується на два варіанти: сильного волею Жука і роз'їденого рефлексією, «неприкаяного» Телепня. «По мойому—каже Жук: «всякий, хто хоч трохи вище став од сірої маси народу,—не лізь у пани, не висисай із народу крові, а віддай йому й те, що через народ придбав!»—так проповідує Жук, ніби-то переказуючи статті Михайловського, і при тому «погляд його світив на всю хату». Жука малює Мирний, як свідомого борця-революціонера 70-х років, який, ідеалізуючи народ з боку морального світогляду й соціальних основ життя, живе там, серед цих «темних, необтєсаних мужиків». Це вже є сильна, монолітна фігура, цілком в стилі 70-х років, часів розцвіту народницької ідеології. Констракт Жукові—«писатель» Телепень. Правда, Телепень, як і Жук, страждає од картин народнього горя; як і Жук, Телепень обрав собі ту практичну письменницьку діяльність: «Горячим словом, як гострим ножом, він вирізував, обчерчував тяжкі візерунки нужди; в страшних картинах безнадійности та горя малював він її гіркі заходи». Але ж ця його діяльність не дала йому внутрішньої рівноваги, ясного й тверезого погляду на життя, як Жукові, і Телепень загинув під вагою внутрішніх вагань та складної душевної боротьби. Повість «Лихі люди»—це перший твір в українській літературі, де автор дає дійсно живих нових людей, а не ляльок у стилі Кониського й Нечуя-Левицького, де дійсно позначається доба 70-х років з її надзвичайним піднесенням, ідеалізмом і здібністю до повної самовідданости. І самий образ «неприкаяного» Телепня, що не вклався в життєві рямці, вже має широкі ідеологічні підвалини: це тип свідомого «мученика» за народ, хай і позбавленого через боротьбу, через рефлексію внутрішньої сили.

Психична, а навіть—ідеологічна подвійність, коли так можна висловитися, художніх образів Мирного зустрічається і в творах письменника-соціаліста, в творах Франка, що здається, повинен би додержуватися послідовности й стійкості; так, принаймні, учив його Драгоманов. «Переважно хлопські сини походженням»—каже сам Франко про своє покоління, «соціалісти з переконанням», молоді письменники взялися малювати те життя, яке найліпше знали,—сільське життя. Соціалістична критика суспільного ладу давала їм вказівки, де шукати в тім життю контрастів і конфліктів, потрібних для твору штуки...» Так Франко творить свою знамениту збірку «З вершин і низин», так він пише свої Бориславські оповідання, «В поті чола», «Воа constictor», де з незрівняним соціалістичним аналізом вивертає перед людські очі всі жахливі противенства капіталістичного ладу, так він творить справжню пролетарську романтику в повісті «Борислав сміється» і співає гімн первісній соціалістичній рівності в «Захарі

Беркуті». Коли в останній повісті пропагандується соціалістична ідея картинами ідеального доісторичного ладу (т. зв. «первісного комунізму»), то в незакінченій повісті «Борислав сміється» проказується шлях до здобуття соціалізму, до знищення економічної експлоатації. Цей шлях—орієнтація на робітничий клас, на його єдність, на його соціальне чуття й здібність до організації, на його героїчну саможертву. Хай художня композиція повісти невдала й ускладнена, хай ідеологічна концепція її наївна й кустарна, вся вона пройнята вірою в пролетарську солідарність і майбутню перемогу. А це головне, що різко вихвачує повість з шеруги «тенденційної белетристики» з її безпорадністю в освітленні соціальної проблеми. Крім того: в образах Синиці та Андруся Басараба Франкові пощастило дати окремі психичні типи робітників з відмінним тактичним поглядом на шлях, що ним простуватиме організований пролетаріят. Коли відкинути де-які пересади в освітленні постатів Басарабових, то можна сказати, що тут ще неясними рисами накреслено справжню й послідовну революційність і психологічну здібність до угоди. Отже, в повісті «Борислав сміється»—геніальна інтуїція автора: вірний аналіз сучасних економічних чинників і в основі правдива проекція на майбутнє. Автор додержується послідовно класового погляду, міряючи ним і капіталістів і робітників; тим-то й відрізняється цей надзвичайно коштовний твір од інших творів тієї доби.

У цих перших своїх творах Франко вірно відбив економічні відносини тих часів, часів панування хижацького капіталізму в Галичині. І Франко підійшов до аналізу цих відносин з погляду послідовного соціаліста, з погляду класового. Тим-то ці його твори мають величезне значіння для збудження класової свідомости серед трудящих верств українського народу, для прищеплення їм огиди до капіталізму і змагання до інших, соціалістичних форм суспільного життя. Покоління 90-х років у значній мірі виховалося на цих творах Франкових, і можна сказати, що Франко простував до тієї-ж мети, що її поставив собі і Драгоманов, але іншими шляхами—художніми образами, художньою конденсацією. На жаль, сам Франко не втримався на цій високій ідеологічній позиції. Наприкінці XIX століття, під час загального загострення боротьби капіталізму з пролетаріатом, під час ідеологічної диференціації української інтелігенції, Франко опинився не на боці революційно настроєної її частини але твори, написані ним тепер (збірка «Зів'яле листя» і пізніші ліричні збірки; передмова до збірки «Давнє й нове»; де-які повісті, напр., «Перехресні стежки»), виходять за хронологічні межі, що ми їх собі поставили в цьому начеркові, і тому тут ми їх не торкаємося. Підкреслимо тільки, що ідеологічно ці твори належать уже до наступної доби, доби кризи світогляду в буржуазному суспільстві, доби великих ідейних досягнень, але й великих катастроф.

VI

«По чужих, широких, розвитих літературах міркою буває та користь, яку з літератури має громада. Там література живе разом з своїм людом; іде з ним разом своїм розвоєм — іноді попереду, іноді позаду освітніх громадян. Там і писателєві одна дорога—бути живцем своєї громади, показувати побут свого люду, виявляти його потреби, а часом освічувати або й заново прокладати громадську дорогу і все-таки іти або за своїм людом, або перед люду. Не так довелося стояти українській літературі; не так обертається й люд до неї. Вона не веде люд свій наперед; вона не йде і його поступом. Він живе сам собі своїм злидненим життям, а вона сама собі—і для себе, і для його дороги шукає... Вона радніша б йому слугувати та ба! вона, кажу, ще й сама не знає, куди йти їй». Так писав Білик-Рудченко в галицькій «Правді» ще в 1873 р., оглядаючи сучасну йому українську творчість, а пізніше подібні ж думки висловлював Драгоманов. Чи є ж у цих думках правда?

Українська література протягом цієї доби ставила собі певні суспільно-дидактичні завдання, вона творила ідеологічні постаті, що повинні були б проказати шлях українському культурному робітникові. Але ці ідеали далеко не скрізь і не завжди «ведуть люд свій наперед», і ці постаті тому, мабуть (не торкаючись питання про хист того чи іншого письменника), вийшли односторонніми, схематично накресленими. Ідеологія обмежувалася переважно проблемами культурно-національної роботи, і ця робота уявлялася в формі пропаганди, «навернення» денационалізованої маси до українства. Соціальні проблеми, економічний стан села в умовах капіталістичного господарства—це здебільшого тільки констатувалося, а не робилося звідси ширших ідеологічних висновків у напрямі організованої боротьби за визволення економічно експloatованих класів. Тільки соціаліст Франко своїми першими творами рішуче дисонує з типовим характером української повісти, і його ідеальні робітники належать до іншого класу, як заможні хуторяне Кониського й Тобілевича або й «чесні» купці і культуртрегери-поміщики у Кропивницького («Старі сучки й молоді парости», «Супротивні течії»). Нарешті—оте трагічне протиставлення чесного «націонала» і радикала-українофоба. Я кажу «трагічне», бо неприхильне освітлення радикала виникало з інших мотивів, як у сучасній російській белетристиці консервативного табору: там це тенденційне освітлення пояснюється виключно класовими симпатіями письменників, на Україні це ускладняється почуттям пригнобленої нації, почуттям, що часто переплутує класову приналежність письменника за доби страшної економічної й національної експloatації. Матеріал для цього обережного відношення давали й самі російські революційні організації, що в своїй практичній роботі мало зважали на національні особливості України—про це

силу фактів наводить Драгоманов у своїй праці «Историческая Польша и великорусская демократия». Очевидно, в свідомості тодішнього українського культурника, соціально невиразного, політично аморфного й схильного до поміркованого компромісу, байдужість до національного питання сполучалася не з окремими носіями революційної ідеї, а з самою нею, з її практичним програмом, з її тактикою. І це примушувало ставитися до «космополітів» і «радикалів» з обережністю навіть таких чулих і демократично настроєних людей, як Грінченко в 90 р.р. «Доки національне питання не буде покінчене, доти воно найбільшу увагу звертатиме на себе і доти, на жаль, позитивна, чисто практична праця громадська нестиме велику шкоду»...—так по своєму пояснює момент національної чутливості публіцист цієї доби Зінківський¹⁾, що вже рішуче відійшов од невиразного українофільства, але не набув ясного політичного програму, не зважив ще економічних факторів у боротьбі за визволення трудящих пануючої і пригноблених націй.

Але була й друга причина цього «непорозуміння». Українська різночинна інтелігенція тих часів в її культурницькій більшості весь час мріяла за конкретною працею, а в програму революційних партій їй учувалася далекоюсяжна, хоч і принадна мета, що ніби позбавляє можливості виконати конкретне, маленьке діло, виконати параграф культурного програму. Це той програм, що його теоретично накреслив Грінченко в своїх листах і художньо відтворив у своїх повістях. Треба, з одного боку, підвести наукову базу під українську мову, як знаряддя вищої культури, вияснити процес української історії, зазначити етнографічні риси нації, а з другого—перенести здобуту істину в ширші маси, на українське село. І це було зроблено протягом цієї доби в дослідях Антоновича, Костомарова, Житецького, Лисенка, Русова, Михальчука та инш., в спробах культурницької пропаганди молодшого покоління.

Певна річ, українська література цієї доби зазнала на собі «великого» впливу російської літератури, як і пануюча суспільна ідеологія вийшла з загально-народницької концепції. А тенденція відбити нові суспільні явища й витворити тип «нової людини» була дуже помітна в російській белетристиці цього часу. Література робиться виразно дидактичною, учительною, і в залежності від того, до якої суспільної позиції схиляється автор, то й дається освітлення дієвим особам. Белетристика «лівої групи» виходить од літературних традицій Чернишевського («Что делать?») і дає твори Шелера-Михайлова, Федорова-Омулевського, Хвоцинської, Слепцова; «права група» веде наступ на молоді протестанські сили, що загрожують «основам» панської-феодальної і бюрократичної верстви, і висуває Ключникових,

1) У статті «Молода Україна, її становище і шлях». Писання Трохима Зінківського. Зредактував В. Чайченко (Б. Грінченко). Кн. II—Львів, 1895, ст. 100.

Лескових, Маркевичів. Треба сказати, що й постаті «лівої» белетристики здебільшого виявляли свою новаторську роль в умовах околишнього суспільства, в межах легальної роботи. На цьому ґрунті утворюються кілька шаблових сюжетів, що самою своєю сюжетною концепцією повинні б довести читачеві чистоту народницької ідеології. Ось один з таких шаблових сюжетів, що трапляється в багатьох «ідеологічних» романах: передовий різночинець входить учителем, лікарем в родину поміщика, бюрократа, фабриканта, розпочинає запеклу боротьбу з консерватизмом старого покоління в особі багатого пана, значного урядовця, капіталіста; різночинець захоплює молодь, що належить до цієї ж соціальної верстви, знаходить собі дружину і потім живе з власного заробітку, живе «інтелігентним пролетарем» або гине в тисках адміністративної кари¹⁾. Такими ж шабловими робляться окремі мотиви, напр., відмовлення добродійного пана від своїх економічних ресурсів (землі, фабрики), організація селянської артілі для спільного господарювання в інтересах, певна річ, селянина-середняка, культурна робота на селі, в тяжких умовах представників привілейованої верстви і часто загибель цієї ідеалістично настроєної молоді, що прагне за всяку ціну спокутувати соціальні гріхи свого класу. По-за цією сюжетною схемою російська белетристика здебільшого не подавала реального програму роботи для своїх «нових людей» і часто не дорівнювалася до того високого напруження думки, яким визначився знаменитий роман Чернишевського. Вона задовольнялася самим фактом боротьби двох сил, двох поколінь, двох світоглядів (напр., у Шелера-Михайлова), і тільки інколи ці новаторські змагання конкретизувалися в житті, на ділі (як у Станюковича, Слепцова).

Вплив цього сюжетного шаблону позначається, як ми сказали, на творах української літератури, а особливо на повістях Левицького («Над Чорним морем»), Олени Пчілки («Товаришки»), Грінченка («Сон. промінь», «На розпутті»). «Соняшний промінь» переносить шаблову сюжетну схему на Україну і це, мабуть, спричиняється до мертвотности введених там постатей. Окремі шаблові мотиви ми легко відчуваємо в «На розпутті», отже й побутово-соціальне значіння цієї повісті можна визнати тільки з де-якими обмеженнями. Оцей схематизм сюжетної концепції разом з ідеологічною невиразністю головних героїв, з відсутністю в них реальної роботи, утворює особливий психичний тип героя. Цей тип позначається поверховим прийманням життя, дизгармонією між своїм світоглядом і своїми вчинками, непристосованістю до дійсних вимог тієї чи іншої історичної хвилі. Він виступає, звичайно, в скромній одежі мирного культурника й оборонця української національності,

¹⁾ Див. статтю проф. Замотина — «Тенденциозна беллетристика 60—70-х років» у виданні «История р. литературы XIX в.» т-ва «Мир», 1911, т. IV, ст. 130—131.

з невиразною суспільною ідеологією і неясним програмом роботи. Реальне життя незабаром розбиває надумані мрії такого культурника-ідеаліста, бо вплив його словесної агітації скоро зникає; його слабка воля, нездатна до боротьби, до актуальності, згодом повивається «димом», і герой робиться отим «неприкаяним», отим «скиглієм», що вже не може проказувати суспільству нових ідеологічних шляхів. До більшости цих героїв можна прикласти ту формулу, що її дав Грінченко відносно героїв повісті «На распутті»: «хитання й вагання сьогочасної інтелігенції, що не має певних ідеалів»¹⁾. Але ці «хитання й вагання» мали велике значіння в дальшому напрямі літератури. Вони спричинилися до класової диференціяції серед молодого покоління письменників під впливом нових економічних чинників. По один бік цього класового муру опинилися письменники, що з аристократичною, ніцшеанською погордою ставляться до трудової «юрби», до її щоденних уболівань та інтересів (Кобилянська, де-які з галицьких «молодомузців»), а по другий стали ті, хто свої симпатії одверто переніс з заможного селянина на сільського наймита-заробітчання, хто проблему економічної боротьби особливо висунув у своїх творах (Стефаник, Винниченко, Коцюбинський). Проблема соціального й національного визволення в її загально-філософській трактовці геніяльно підносить Леся Українка в своїх драматичних етюдах, а в ліриці рішуче пориває з невиразною культурницько-українською тактикою і проголошує поезію боротьби, змагання. Нова економічна доба революціонує активніших «різничинців», примушуючи їх усвідомити собі свої класові симпатії, а з надр нового класу, класу трудящих, уже виходить нова робітнича й селянська інтелігенція. Місце Радюків і Гайденків посідають Сивашенки й Синиці. Нова соціальна верства висуває нову ідеологію, нову тактику, вона ж творить і літературу.

¹⁾ Автобіографія Бориса Грінченка в збірн. «Над могилою Бориса Грінченка». Упорядкував С. Єфремов. К. 1910, ст. 11.

В. ГАДЗІНСЬКИЙ.

Ще кілька слів до питання «форми і змісту».

Пункт 30-й платформи спілки селянських письменників «Плуг» обстоює примат змісту «проти буржуазних тверджень про найбільшу цінність твору—його мистецьку, витончену форму». (Дивись журнал «Черв. Шлях» № 2, ст. 214).

В цьому ж журналі, при рівночасній примітці редакції журналу «Ч. Ш.» проти твердження тов. Ю. Меженка про академічний характер його статті (див. «Ч. Ш.» № 2, ст. 199) під наголовком: «На шляхах до нової теорії»—є сказано слідуюче, точно: «кожен новий зміст необхідно виявляється в мистецтві як форма; зміст, що не втілюється в форму, тоб-то не найшов для себе вислову, в мистецтві не існує» (там же, ст. 200).

І ще третя платформа, «марксистська»—в кавичках: «зміст не відділюється від форми і, врешті решт, визначається основною закономірністю суспільного розвитку, є функція суспільної економіки і zarazом «функція продукційних сил» (див. «Шляхи мистецтва», № 2/4, 1922. Коряк. «Форма і зміст»).

І хто з них правий, питається читач?

Що важливіше—форма, чи зміст, або навпаки?

Питання нагадує давні теологічні диспути: «тіло і душа», і боротьбу за примат одного над одним.

Перемагала «душа» довгими віками і—рухнула під ударами природознавства і матеріалізму.

Треба підійти до цього питання строго діалектично.

Прав тов. Ю. Меженко, що ми сидимо в тупому заулку, під впливом традиції ідеалістичної діалектики, а може схоластики, коли він говорить це про себе. Але тільки у цьому він прав. Коли він хоче визволитися від цієї традиції дорогою «формалізму», що «по природі своїй (на думку тов. Меженка) є одним з проявів матеріалістичної думки», тоді він сам не знає, що лізе в теоретичне багно ідеалістичної діалектики—по самі вуха, коли Плужане і Коряк залізли тільки по коліна і—мабуть скоро вилізуть.

Я спробую їм допомогти, хоч, щиро кажучи, це багно настільки небезпечне, що боюся також попасти в їх компанію...

Основа матеріалізму: єдність матерії, її монізм, як кажемо теоретичною мовою.

Поза матерією і її рухом нема нічого, навіть кантівські абсолюти часу і простору—це тільки процес, який викликає матерія в нашій нервовій системі.

Час і простір поза матерією не існують, це аксіома останніх здобутків в області фізики і математики, це останнє potwierдження й триумф матеріялізму, що витікають з Мінковсько-Лоренцовсько-Ейнштейнівської аналізи світу.

Коли це так, то треба категорично застерегтися проти формалістики, як «прояву матеріялістичної думки».

Як раз строгі науки, як математика і фізика, відкидають так зв. «аксіоматику», або чисто формальну науку.

Математичні закони так зв. «чистої математики» — міф.

Нема чистої геометрії—так зв. «Г».

Є тільки «Г+Ф», тоб-то геометрія плюс фізика, і тоді ми маємо реальність—життя.

Цей загальний принцип матеріялізму можна пристосувати й до питання «змісту і форми» в мистецтві.

Коли ми кажемо: «зміст і форма»—то під цим розуміємо, що ми дорогою абстракції розділюємо дану реальність—єдність, або в нашому випадку твір мистецтва, на дві частини.

Ми це робимо формально—в дійсності цього розділу нема!

Це так само, як справа була з поняттям простору і часу, що ми їх визнавали як абсолютні, незалежні від існування матерії, а це тільки матерія. З цим поглядом погодився весь науковий математично-фізичний світ.

Конкретно: «є даний твір мистецтва. Він має тільки матерію або є тільки матерією».

Яка це матерія?

Матерія, яку в наших нервах ми пізнаємо як двояку:

- 1) ту, що виходить з нашого організму, яку ми давніше називали змістом, і яку нам дуже трудно аналізувати, бо це «ми»;
- 2) ту, що повстає з так зв. «неорганічної матерії» і яка дістає наглядну форму в виді сонету, білого віршу і т. д. (або Гео Шкурупія: «куд-куд-ку-ди, куд-ку-ди»).

Коли це так, то зробимо висновки.

Коли організм чоловіка дряхлий, коли його суспільне життя тоне в салі міщансько-буржуазного побуту, там перший рід, або кількість матерії, що «відривається» від нашого організму в формі так зв. «змісту»—маліє, ми зустрічаємо так зв. «занапад змісту», його упадок на рахунок форми. Це мається сьогодні у капіталістичному мистецтві, і цього немає у нас.

Уважаю це питання не принципіальним (питання змісту і форми) з точки погляду теорії пізнання, а тим більше не-принципіальним для теоретиків літератури марксистів.

Це питання чисто технічне, його треба експериментувати і виучувати на досвіді життя,—і тільки.

Ідучи давно утертим шляхом, ми виголошуємо таку мудру сентенцію: «зміст без форми не існує, форми без змісту немає».

Що це значить, не по-філософичному, а чисто діалектично (по-людському).

То значить, що ми ділимо твір мистецтва чисто формально, у нашій уяві, тому, що нам це на перший погляд більше відповідає, було вигідніше, як наслідок загально прийнятого дуалізму.

Сьогодні ми можемо що найбільше даний твір мистецтва ділити: 1) на частину цілком матеріальну, що виходить безпосередньо від нас, і 2) другу, також цілком матеріальну, яку беремо з зовнішнього світу.

Ми підкреслюємо, що це чисто формальне ділення, яке практично не спрощує, а ускладнює питання.

Це так само, як кантівські абсолюти часу і простору на цілі століття спутали й ускладнили розуміння світу як матерії, і тільки матерії.

З цього становища:

1) помиляються плужане, коли виставляють, як свій принципівий постулат, «примат змісту над формою» і вважають це принципіальним питанням;

2) помиляється ще гірше тов. Ю. Меженко, коли ідучи вже не діалектичною, а академічною дорогою, спроваджує все це до «формалізму», від якого тільки дуже маленький крок до чистого ідеалізму, а від нього до всіх розкошей буржуазної «форми-без змісту».

Може найбільше з них прав тов. В. Коряк, але це тому, що його формулювання з діалектичного боку нічого не дає, а повторює тільки стару марксистську правду, що «економіка—все».

Розглянемо це ближче; він тільки констатує: «зміст не відділюється від форми» і т. д..

А це питання треба поставити як раз «до гори ногами», як це зробив матеріалізм з поняттями часу й простору.

«Зміст і форма»—поняття відносні, що залишилися нам як спадщина дуалістичного світогляду, і формально, ніяким способом не дають себе означити.

Крім цього, залутують питання єдності матерії—світу, аналізуючи або пояснюючи реальність—«твір мистецтва»—нереальними, «абсолютними поняттями» (схемами) «форми і змісту», яких одного без другого нема, і ні одного неможна, по законах теорії пізнання означити.

Коли ми хочемо означити зміст, як щось абсолютне, (конкретне) без форми, дорогою ідеології, то б'ємо у повітрі патином, стаємо на чистий ідеалістичний, а далі дуалістичний ґрунт.

Коли хочемо означити форму, також як щось абсолютне, одержуємо: «Цамадра, Цамадра... і т. д.» Каменського, або згадане вже Гео Шкурупія: «Куд-Куд-Ку-Ди...», тоб-то кілька звуків без ніякого т. зв. «зміслу чи значіння».

Формулюровку тов. В. Коряка треба справити так: «В процесах виробництва, в даних умовах економіки, повстають

механично, працею людської нервової системи, нарівні з другими продуктами—твори мистецтва певного характеру, чи як: «Мейд ін Джермані», чи «Мейд ін Англянд»...

Помилка тов. В. Коряка в тому, що в процесі виробництва повстає не «зміст», а «твір мистецтва».

Таку саму помилку (грубу, на мою думку) зробить економіст, котрий скаже: «в процесі виробництва повстає не паровіз», а «план паровоза», його проект...

Одержуємо: абсурд...

Отже ще раз, аби ясно було: «в процесі виробництва в даних економічних умовах повстає твір мистецтва (в цілості), а не план, або другими словами: «ідейний зміст».

Цей твір мистецтва—дана реальність суспільства.

Сам він фізично беручи без форми і змісту.

Форму і зміст, як його прикмети, витікаючи з дуалістичного світогляду (від його традиції дуже трудно звільнитись навіть видатним марксистам), даємо йому суб'єктивно: «Ми», і—дальше ломимо голову над тим, що це вони за такі дикі поняття!

Це так, як у формальній Евклідовій геометрії створено поняття «пункт», якого в дійсності нема, бо нема нематеріального пункту.

Поняття пункту або лінії без матерії—формальний абстракт, від якого до дуалізму, до матеріального й нематеріального так близько, як від Меженківського й Коряківського «змісту і форми».

І коли це так, як ми показали, коли в процесах виробництва повстає не «форма і не зміст», а твір мистецтва, то ясно, що він другої марки.

Твори, що повстають в моментах історичних криз, напруженої боротьби нервової системи людини,—викинені, так би мовити «з вогню людських пристрастей», не будуть класичні, викінчені твори доби, мирного обростання салом буржуа...

Закономірність і ціль—практична потреба, основа матеріялістичного світогляду.

Закономірність розвитку і економічні цілі різних класів—ріжні, інколи протилежні.

З цього виникає й ріжнорідність продукції.

Не ріжний зміст і ріжна форма продукції, а «ріжність і тільки ріжність продукції».

Ріжний зміст і ріжну форму створюємо формально ми, тільки як беззмістовні схеми, що дуже часто затемнюють і ускладнюють нам пізнання самого предмету—матеріального об'єкту.

На мій погляд, 30-ий пункт «Платформи плужан» вкупі з кількома другими повинен бути такий:

«Плуг» має своїм завданням гуртувати письменників, що мають організувати виробництво літературних творів в нових економічних і класових умовах, що стануть пам'ятниками—

продуктами даного історичного менту — класової революції в області селянського життя й побуту, його індустріялізації, як змички села й міста».

Мені скажуть: це загальна формулювання, яка нічого конкретного не говорить.

Але, на мою думку, це краще, ніж подвійно помилятися, бо, по-перше, всі твори буржуазного мистецтва мають буржуазний «зміст» (говорючи давним висловом), що більш або менш ясний. Установити кількість змісту й форми, навіть в такій загальній формі, як «примат змісту над формою» — трудно і — нічого не одержимо; по-друге: оскільки зміст і форма діалектичні антитези (30-ий пункт Платформи «Плуг»), то вони не визначаються одна другою, а це тільки формальні назви одного й того ж предмету.

На закінчення нашої короткої статті скажемо:

З діалектичного боку питання форми і змісту, — питання не принципіальне, а технічне: як таке не може бути основою принципових пунктів організаційного програму. Стаття тов. В. Коряка «Форма і зміст» вломлюється, як здається, «в одверті двері» і, само зрозуміле, не може дати розв'язання проблеми, бо з діалектичної сторони такого розв'язання бути не може і не буде! Академічна стаття тов. Ю. Меженка — я назвав би її «псевдоматеріалістична», як раз «академічна стаття» в гіршому розумінні, яка може збити з пантелику своїм науковим, серйозним тоном «Плужан» і, як більшість академічних статтів, не пояснює діалектично, а ускладнює питання і робить його, під ніби матеріалістичною закраскою, питанням т. зв. «чистої теорії», замість питання технічної практики.

Я підкреслюю:

«Питання т. зв. «форми і змісту» — не принципове, а практичне, і пролетарські твори мистецтва повстануть як раз у тих майстернях, де не буде високо-академічних суперечок про форму та зміст, а поглиблення марксистського світогляду, революційна свідомість і завзяття.

І це, на мою думку, є у плужан — вони своє завдання виконують і виконають.

Ще кілька слів про «формалізм».

Редакція журналу «Ч. Ш.» дуже обережно й правильно зробила, даючи примітку, що стаття тов. Ю. Меженка не академічна, а полемична. Її академізм я вже охарактеризував. При цьому я щиро порадив би тов. Ю. Меженкові (рахуючи його другом, а не ворогом) бути обережнішим при писанні таких статтів. Говорю щиро, як комуніст. Ясно, що для нього стаття тов. В. Коряка цінна, бо дає йому матеріал, для

його погляду, що формалізм по природі своїй «один з проявів матеріялістичної думки» («Ч. Ш.» № 2, ст. 207). Як раз це неправильно, і помиляються також і марксисти (на мій погляд, доволі часто), які годяться з цею надзвичайно хитрою пасткою. Навпаки, формалізм є явищем чисто ідеалістичної філософії, і тому проти нього виступили такі строгі науки, як фізика і математика. Чому це так? А тому, що «абстрактна», формальна математика, спеціально Евклідова геометрія (т. зв. «аксіоматика»), вона без змісту—нереальна, «чиста» (як це кажуть ідеалісти), без цієї поганої, грубої матерії.

І тому, т. Меженко, ми не боїмося формалізму (Ви кажете: «страхиття формалізму для нас безпідставні і продиктовані недоуками і т. и.... «Ч. Ш.» № 2, ст. 209); ми не боїмося,—але тільки тому, що б'ємо його по цілому фронту, і з нами вкупі б'є його вся сучасна експериментальна наука.

От в чому справа!..

Для нас формальний трикутник Евкліда тільки тоді «трикутник», коли він дійсно матерія, а не абстракт.

І твір мистецтва має для нас вартість не тому, що в ньому «революційний зміст, або революційна форма», а тому, що він продукт революційного виробництва, створений свідомим пролетарем, плужанином або інтелігентом, що щиро пристав до нас (В. Поліщук) і останеться на майбутнє пам'ятником-монументом нашої героїчної доби.

І може мати він погану «форму» з точки погляду естетичної традиції, вихованої віками феодалізму і капіталізму, може його зміст бути «наївний і неглибокий» по закону цієї традиції,—але ми чекаємо, революція поглиблюється, і ми «пішли в нашої мистецькій продукції в області української літератури дуже далеко вперед!

Я категорично висловлююся проти того, аби академічні статті, як «на шляхах нової теорії», ускладнювали розвиток марксистського світогляду в нашому молодому поколінню».

Я ще раз підкреслюю:

Питання «форми і змісту»—не принципове, а практично-технічне питання; в процесі літературного виробництва повстає твір мистецтва, а не окремо зміст або окремо форма.

Це чисто формальні поняття, що без реальності, абстрактно, самі для себе не мають ніякого значіння—є пусті назви, як «душа», абсолютний пункт і т. д., і тільки ускладняють вивчення матерії, як єдності, як основи всього, поза якою нема ні нашого пізнання, ні простору, ні часу включно.

Москва, 12 червня 1923 р.

ГУСТАВ ГЕЙНЕ.

Тип «буржуа» в драмі Карла Штернгейма¹⁾.

Сучасна німецька драма дає точний відбиток політичних та економічних боїв, що зараз захоплюють Германію. Цей факт мусив би відкрити очі всім прихильникам так званого «чистого», «абсолютного», «безтенденційного» мистецтва, бо це ж саме явище в мистецтві можна спостерігати у всі його історичні періоди. Як що воно в теперішній мент особливо впадає в око, то це тільки тому, що зараз у Німеччині такі бої набули нечуваних форм і так чи інакше примушують переживати їх всі без виключення шари населення; за останні роки вони привели мистецтво до якоїсь стерилізації.

В ефектовних соціальних драмах Георг Кайзер розгортає перед очами здивованої публіки проблеми дня. Для паціфізму та революційної романтики найбільш видатним письменником є Ернст Толер; п'єси Пауля Корнфельда повні «вселюдських ідей»; дивну роздвоєність між змаганням до життя та тіканням від нього у містичні глибини виявляють драми талановитого графіка та скульптора Ернста Барлаха, що між сучасними німецькими драматургами найбільш відчуває радість будучини. Всі вони шукають ліків, які б давали вихід з хаосу взагалі, не складаючи лише вихідної точки задля окремої кон'юнктури їхньої творчості. Розв'язувати проблеми сучасності—це їх свідомо чи несвідомо тенденція.

Зовсім інакше треба оцінювати комедії другого німецького письменника нашого часу, Карла Штернгейма. Вони справді

¹⁾ Цією статтею я хотів би звернути увагу української сцени на драматичну творчість Карла Штернгейма. Не дивлючись на те, що Штернгейм для своїх комедій і не використовує «актуальності» соціальних проблем, він все ж таки є соціальним письменником нашого часу, з іншим, правда, підходом, ніж Георг Кайзер. Блискуча постановка кайзерівського «Газу» в Києві довела нам, що стилізаційні здібності української сцени є величезні, тільки для виявлення їх треба брати відповідний об'єкт. Я певен, що український театр обробить драми Штернгейма цілком інакше, аніж то зробила сучасна німецька сцена. Театрові в першу чергу можна було б порадити взяти до постановки такі п'єси: «1913» та «Tabula Rasa».

є політичні, хоч, за де-яким виключенням, і не мають зовнішніх ознак політики. Штернгейм прийшов до своїх драматичних тем не лише шляхом війни та революції. Все, що в його політичних комедіях є для нього дійсно характерне, повстало перед війною або принаймні на початку війни. Штернгеймові «Перевороти», що повстали після листопаду 1918 р., не змогли додати до його творчості нічого нового, вони довели тільки те, що автор твердив раніше.

Штернгейм є споріднений з тим маленьким гуртком німецьких мистців, що мали своїм осередком «Aktion», берлінський тижневий журнал політики та мистецтва. Душею цього часопису (виходив з 1912 року) був його видавець Франц Премферт. В часописі молоді поети та графіки знаходили підтримку своїм змаганням. Альберт Еренштейн, Франц Верфель, Людвіг Рубінер, Франц Юнг, не кажучи вже про інших,—всі вони вийшли з цього гуртка або ж принаймні стояли близько до нього. В політичних справах часопис займав становище, що приблизно відповідало найкрайнішому лівому крилу колишньої соціал-демократії, хоча й не було властиво марксистським. Те, чим була німецька соціал-демократія в переважаючій більшості,—а саме партією радикальної дрібної буржуазії, це виявилось тут цілком ще перед 4-м серпня 1914 року.

Коли розпочалась війна, часопис не пішов за течією, він не здобув собі й дешевого тріумфу бути забороненим за ворожі до війни статті, аби загубити таким чином увесь свій вплив. Він мовчав, спочатку зовсім не чіпаючи політики. Часопис давав місце тільки військовим віршам, хоч ці військові вірші були безмежно далекі від численних продуктів різних «веселих військових хлопців», як їх звав Пфемферт, бо дух часопису був анти-мілітарний. А потім розпочалась, по-первах непомітно, а далі все одвертіше, дуже влучна пропаганда проти війни за революцію. Довгий час це провадилось не шляхом безпосередньої полеміки, а шляхом дослівного передруку повідомлень буржуазної та соціалістичної преси, що добирались в напрямі революційного впливу. Таким чином за час війни журнал «Aktion» критикував офіційну німецьку соціал-демократію. Далі часопис вступив активно до лав німецької революції й боровся поруч зі спартаківським союзом. Але коли надії на соціальну революцію не справдились, коли боротьба надто затяглась і повстали величезні перешкоди, то ці обставини деморалізуючо вплинули як на широкі маси німецького робітництва, так і на гурток «Aktion». Шляхи, якими пішов його видавець, ставали все більш заплутаними, вони вели часопис від «K. R. D.» до «K. A. R. D.», а звідти до загального «Робітничого Союзу», до табору синдикалізму. Гурток колишніх співробітників розпався, вплив «Aktion'у», що хоч ніколи не досягав широкого обсягу, але все ж був дуже інтенсивний, тепер зовсім був загублений. Брак марксистського духу помстився за себе.

Карло Штернгейм стояв близько до цього часопису і був навіть його діяльним співробітником. Але в той час, коли «Aktion» провадив боротьбу проти специфічного й соціалдемократичного міщанства, у Штернгейма не може бути й мови про справжню боротьбу. Він занотовує, він реєструє, подає зразки «міщанина» в цілій низці взірцевих прикладів, у своїх комедіях він є істориком буржуазії.

Штернгейм свідомо є такий історіограф буржуазії. Його збірка драм має назву: «З буржуазного героїчного життя», при чому слово герой взято тут зовсім не в іроничному значінні, бо типи п'єси є дійсно герої в буржуазному розумінні. Вони належать до тих активних людей, що «досягнувши де-чого», розвивають у своєрідній формі свої внутрішні сили.

Про події драм Штернгейма не можна говорити як про «значні», їх швидко можна було б назвати «банальними». В центрі його комедії «Штани» стоять дамські штани, що спустились на людній вулиці. Цей випадок, коли впали дамські штани, дає привід докладно змалювати дрібнобуржуазне життя якогось службовця Теобальда Маске та його молодої жінки, що з нею трапилося оте нещастя. Випадок з дамськими штанами, що спочатку заставляє молодого чоловіка гримати на свою жінку, становиться символом родини Маске, символом її піднесення в душі буржуазії. Пікантне становище здобуло молодій жінці таємних прихильників, що готові наймити за добру ціну кімнату в сім'ї Маске. Тут починається піднесення. Теобальд Маске рахує свої прибутки зі служби плюс за найману кімнату. Чи цього вистарчить, чи можна мати дитину? «Справа добре стоїть, Луїзо!»,—і обидва падають одне одному в обійми.

Христіян Маске є наслідком цього обрахунку. В ньому відбувається перехід від дрібного міщанства до великої буржуазії. Шлях починається в «Снобі». Назва цієї комедії трохи заплутана. З текереївським снобізмом цей тип має тільки те спільне, що він удає з себе щось більше, ніж він справді є, бо в певних зовнішніх справах буржуазний світ годиться на брехню; але в протилежність до текереївських фігур він все ж таки є щось, а саме добрий молодець в душі буржуазії. Він не шукає, як маркіз фон-Кейт у Ведекінда, за одним махом пробити шлях до великої буржуазії, аби потім, коли не пощастить, безсило гукнути: «життя—це ковзалка», Христіян Маске йде певно, свідомий свого завдання. Він розуміє вагу елегантно пов'язаної краватки. На шляху до великої буржуазії Маске пізнав значіння зв'язку з феодальними колами, перед якими зовсім не треба плазувати, перед якими навіть не треба соромитись свого походження, бо Христіян Маске добре знає, що в демократичні часи, коли гаслом є: «вільний шлях здатному», «прості, але чесні батьки» користуються немалою прихильністю. Проте, коли його молода жінка графського роду пильно розглядає портрет його матері за молодих років, Маске розповідає їй історію

з штанами й робить таємничі натяки на стосунки своєї матері до одної особи з вищих кол. Тоді жінка Маске з захопленням каже: «О, люба мати, що зламала шлюб» (Ehebrecherin). Представник великої буржуазії з практичних міркувань цілком готовий робити такі пільги решткам феодальної ідеології у молодих жінок.

Християн Маске проходить свій шлях. Рік 1913, цей рік, що є наголовком третьої п'єси («1913»), бачить його представником військової індустрії, який керує інтернаціональними справами. Маске досягнув найвищого. Його старша розумна дочка працює з ним, навіть вже працює проти нього, бо ширше ніж він обраховує капіталістичні відносини. Його молодша дочка розбиває вільнонімецькі та соціалістичні сни молодого юнака, приватного секретаря в домі Маске, й затягає його в капіталістичне коло. Але бракує суцільної спадковости, нащадки чоловічого роду виявляють гострі ознаки дегенерації,—перші явища занепаду цього закінченого в собі суспільства. Час настигнув, примірок богів може розпочатись. Рік 1914 стоїть вже перед дверима.

Але, як показує Штернгейм в трьох згаданих п'єсах, шлях угору прокладає собі не тільки дрібний буржуа. Підноситься також і пролетарій, коли його затягають у вир сприятливі обставини. Це ілюструє «Бюргер Шіпель». Шіпель—темного походження, незаконний син, пролетарій, з манірами, що обурюють кожного доброго бюргера. Але дрібні міщане, яким бракує тенору для квартету, що має виступити перед особою якогось князя, мусять звернутись до Шіпеля,—людини не тільки пролетарського, але й «незаконного» походження, бо лише голос Шіпеля може бути придатним до їхньої справи. Проте, вони не хотять пустити Шіпеля до вищого товариства, він має бути тільки тимчасовим знаряддям для дрібної буржуазії, й вона хоче, після того, як його використає, знову вказати йому належне місце. Але хитрому Шіпелю щастить поширити раз пробиту брешу. Герой дуелі тільки через те, що його буржуазний супротивник був ще більшим страхополохом, ніж він сам, Шіпель остаточно входить до буржуазного товариства. Розчулений і вдячний ласкавій долі, він знає тепер, що зробився бюргером. Він перейшов вже найважче; тепер, як справжній пройдисвіт, Шіпель вже знайде далі свій шлях.

В «Tabula Rasa» ми бачимо його директором великого заводу. Але в цій комедії Шіпель відходить на задній план. Його шлях є все ж таки виключний, його випадок—занадто окремий випадок. Шіпель не типовий пролетарій, хоч він і вийшов з глибин народу. Може Шіпеля позначила при народженні якась буржуазна кров, що він так йде в гору на наших очах. Але тут, в «Tabula Rasa», перед нами вже справжній, патентований соціалдемократичною партією та професією, робітник, що поволі та невпинно прокладає собі шлях до буржуазії. Ніколи ще не було змальовано кращої картини того, як пролетаріят переймається буржуазним духом.

Колишній кваліфікований робітник, тепер майстер на одному великому скляному заводі, вже посивілий на службі партії та професійному рухові, Штендер дійшов зовсім доброго буржуазного стану. Позаду Штендера на шляху від пролетаріату до буржуазії йде його тупуватий приятель Флоке; але велике число дітей заважає Флоке скористуватись своїм становищем.

Завод святкує ювілей. Штендер радить полохливому Флоке бути обережним що до вимог робітників при цій нагоді. Коли б інші робітники поглянули їхні рахункові книжки, то вони б довідались, що Штендер та Флоке одержують багато більшу платню. Де-які робітники бажають утворити книгозбірню. Штендер погоджується з ними: «без лазні можна в крайньому разі обійтись, доброї книги я потребую доконче». Інші хочуть, аби робітниками було уряджено модерню лазню. Штендер годиться й з ними: «зрештою я можу обійтись й без книги, але лазня для культурної людини є річ необхідна». Від партії приходить радикальний агітатор, аби сказати робітникам: «буржуазія хоче вам засипати очі піском, морочучи вам голову цією доброчинністю: єдине правильне гасло—це страйк». І на це пристає Штендер. Тільки він гадає, що слід було б братись за справу обережно. Проте, нишком Штендер йде супроти всіх цих планів. Лазня чи книгозбірня коштують гроші, страйк шкодливо впливає на хід виробництва. А він, Штендер, є власником кількох акцій заводу й зацікавлений в тому, аби не пошкодити курсу цих акцій.

Знає своїх робітників і директор заводу Шіпель. Він пропонує їм призначити споміж себе співдиректора. Вибирають Штендера, але той зрікається й називає замість себе свого приятеля Флоке. Тим часом, як на Флоке нападають і псують йому нерви, Штендер є вільний, він має «carte blanche», «Tabula Rasa». Його життя застраховане, й він є власником акцій; це забезпечує йому добрий прибуток. Колишні відносини, що зробились тепер зайвими, розриваються, лікар констатує, що надзвичайно добрий організм Штендера обіцяє йому довге життя. Штендер може заховатись у приватне життя.

«Через спільні завдання разом зі своїми експлуататорами робітник був зацікавлений у виробництві, в державі та в її владі і разом з ними, коли розпочалась війна, він почав себе рятувати. У своїй п'єсі «Tabula Rasa» я пластично змалював аж до останніх наслідків цю недуховну тенденцію також і німецького робітництва і довів її до абсурду»,—так каже Штернгейм в одній статті про німецьку революцію, написаній кілька днів після листопадового перевороту, в якій він ясно зрозумів характер цієї революції. «Німецька революція, як і все, за що береться німець, знов таки зробилася підприємством, де керовниками є ті ж фігури, що в минулих комерційних роках мали найбільші прибутки». Таким чином німецька революція разом з тим була й пробою для прикладу, що його змальовано в «Tabula Rasa». Випадок може здатись занадто гострим, перебільшеним, але напрям його розвитку є цілком типовий.

Поруч з п'ятьма згаданими тут п'єсами Штернгейма стоїть ще низка інших. Почасти це п'єси оригінальні, почасти перебірки з Мольєра, Клінгера, Флобера та інших. І вони є студіями з буржуазного життя. Крім згаданих типів, перед нами проходить ще цілий натовп інших; всі вони опановані буржуазним світом, здебільшого доброхиті і захоплено, почасти несвідомо. Ті, що належать до «вільних німців», ті, що захоплені монізмом Гекеля та Бельше, коротко кажучи,—всі, що зуть себе модерніми, сучасними, так само плывуть за течією, як і всі інші.

Але ж Штернгейм не сатирик. Він не перебільшує, він не нівечить, принаймні в ідеології, своїх дійових осіб, хоч «випадок», яко такий, і не належить навіть до щоденних явищ. Сатирик, власне кажучи, любить свою жертву, хоче врешті решт виховати її, зробити кращою, хоч інколи вважає цю справу безнадійною. Не можна так само знайти у Штернгейма й іронії, що має ті ж завдання. Штернгейм усталює, намагається показати внутрішні властивості буржуазного типу, він пробує змалювати цей тип в найбільшій чистоті.

Здається, ніби драма дає найоб'єктивнішу змогу виявити художню форму письменника, бо ж ніде письменник не відступає так далеко назад, не зрікається остільки позиції своїх героїв, як у драмі. Індивідуалізація, що повстає таким чином, набуває ще більшої яскравості в мові, яка досягає найвищої диференційованості в натуралістичній драмі з її типовими особливостями балачки дійових осіб, з її говірками та діалектичними виразами. Про таку індивідуалізацію через мову у Штернгейма немає й гади. Жадна з його осіб не відрізняється, що до мови, від інших: старий балакає, як молодий, дрібний міщанин—як великий буржуа, прелетарій—як аристократ. Мова має тут нормальну форму без найменшого нахилу до індивідуального зафарблення. Так повстає надзвичайно річевий, специфічно Штернгеймівський засіб вислову. Автор уперто уникає жадної індивідуалізації, як видно й з того, що в його новелах дійові особи ніколи не балакають безпосередньо. Здебільшого Штернгейм любить змалювувати ситуацію безосібно; навіть коли в епізодах повинна була б з'явитись безпосередня розмова, у Штернгейма вона сходить на оповідання.

Цікаво, як прийняла п'єси Штернгейма німецька буржуазна публіка. У «холодного, байдужого сатирика», як зуть Штернгейма, не можна придбати нічого певного. Ніхто, звичайно, не є супроти постановки соціальних проблем та проблем революції в театрі. Навпаки, перші постановки Георга Кайзера та Толера—це великі події. Але Штернгейм не дає ніякої справжньої насолоди, навіть улюбленої насолоди посміятись з самого себе. У нього ніби щось підтинає. Як що Штернгейма ставлять все ж таки на німецькому театрі, то тільки тому, що акторський талант перетворює ці п'єси, підроблює їх, надає, як то кажуть, життя «маріонеткам» Штернгейма. Так, ці п'єси роблять більш грубими,

більш карикатурними й заставляють глядача принаймні сміятись. Під час одної постановки «*Tabula Rasa*» я бачив, що шляхом понівечення цієї п'єси вели навіть антисоціалістичну пропаганду. Справжнього Штернгейма в Німеччині ще не ставили.

Та при теперешній структурі німецького суспільства це й зовсім неможливо. Цілком розуміти Штернгейма можна тільки там, де новий дух починає витісняти старий буржасний спосіб думання. Коли тип буржуа зрештою буде подужано,—на жаль це не станеться сьогодні чи завтра,—тоді ми ще будемо дивитись на екземпляри цього роду в кабінеті Карла Штернгейма.

Гамбург.

Недруковані листи М. Драгоманова до Лесі Українки.

Творчість Лесі Українки, найвидатнішої письменниці після Шевченкової доби, ще й досі майже не досліджена, навіть її біографії ми не маємо. А вже давно час зібрати й опублікувати папери, що лишилися після смерті письменниці, й зробити підсумок її творчості. Є загальне твердження, що громадські й політичні погляди Лесі Українки склалися під впливом славнозвісного її дядька соціяліста-вигнанця М. Драгоманова, що все своє життя й хист віддав на боротьбу за соціальне й національне визволення українського народу. Першою, здається, висловила думку про вплив дядька на Лесю її товаришка Л. Старицька-Черняхівська: «Був у Лесі ще один друг, порадник і учитель, якого вона побожно шанувала й любила— дядько її М. П. Драгоманов. 1895 року Леся виїхала до нього; жив М. П. на той час в Софії, де й був професором. Ввесь час, який Леся перебувала у дядька, вона вчилася, вчилася пильно, як студентка, працювала над тими речами, які вказував їй її дядько. Се пробування у М. П. Драгоманова ще зміцнило Лесину освіту і поширило її світогляд. Взагалі, вже й в ті молоді роки Леся була глибоко освіченою і щиро інтелігентною людиною. Та не довго користувалася Леся порадами й вказівками свого дядька,—того ж таки року М. П. вмер. Смерть його тяжко вразила Лесю і лишила глибокий карбій на її серці. Все життя своє Леся заховувала щиро любов і велику пошану до свого дядька і лишалася вірною заступницею його ідей» (Хвилини життя Лесі Українки.—Л.-Н. В., 1913, X—XI). За Старицькою-Черняхівською й ще де-хто писав про вплив Драгоманова на Лесю Українку, але це все лише загальні твердження—ніхто докладно не говорить, в чому ж саме полягав той вплив, які робив Драгоманов вказівки й поради Лесі.

Оці листи Драгоманова до Лесі Українки, що нижче я подаю (а це, можна думати, є лише частина переписки, що до революції переховувалась в Гадячі О. Пчілкою, й судьба всієї цієї переписки тепер, як і взагалі всіх паперів О. Пчілки, що лишилися в Гадячі після її від'їзду—невідома) і є фактичним матеріалом до тих «порад» і «вказівок».

Листи ці писані «драгоманівкою» на звичайному поштовому папері в кліточку. Оригінали їх переховуються в рукописному відділі Полтавського Пролетарського Музею (з Гадяча туди попали випадково). Правопис заховується.

I

24 дек. 1890

5 янів. 1890

Владайска улица, Софія.

Люба Лесічко,

Ти мене дуже втішила твоїм листом. Поспішаюсь одповісти, хоч на деякі з твоїх запитів треба зібрати бібліографічні справки в більше знающих льудей.

Про записування нар. мотивів єсть статєжка в *Méluşine*, та навряд вже тобі придасться. Головне діло—знати теорію музики в загалі. Французських збірок пісень з музикою єсть чимало. Я залишив у Київі в бібліотеці, шчо була колись у Цв., збірки а) *Bujand i v)* *Arband*—провансальські з нотами. Де вони тепер?—розшукайте. З нових можу рекомендувати: *Tiersoh—Melodies pop de France i joro ж histoire de mousik pop. francals i збірку Rolland—récolte des chansons populaires*, інтересну між инчим і тим, шчо в ній дльа порівняння єсть чимало і нефранц. пісень. З німецьких збірок рекомендую *Reitferscheid—Westphallische Volkslieder* ради нот і порівняльних приміток. Про нар. математику Миші нічого не можу одповісти тепер. Справльюсь. Та яка така нар. математика? На скілько мені попадались уривки з неї по ріжним збіркам, то се вривки з грецької та арабської математики, шчо просочилась до мужиків од книжників. По б. ч. і народня медицина те ж саме.—«Етнограф. Обозрѣнія» єсть у мене I—III вип. Шче 2-х не маю. Книги з Росії најтрудніше діставати, бо кредитний торг не зорганізований з нею. Маємо і 1 вип. Жив. Старины в редакції нашого Сборника, котра навіть примусила мене написати на сей випуск і рецензію. В загалі обидва видання не багато варті і мало дають ідеї про новий фольклорний рух у Европі. *Wisla* (в Варшаві) з сего погляду ліпша. Ну, та все таки нашому брату треба мати обидва видання. *Pig-Veda* переложена по німецькому *Ludwig'ом*, та иноді так шчо все рівно, мов і по санскритському—темно. А фр. переклад єсть *Langlois*—дуже літературний і ясний,—(французська вдача!) та знатоки кажуть,—шчо дуже вільний. Вривки, шчо ти читала у *Menard*—з Ланглуа. Ти мені скажи, шчо тобі власне подобається, то ја тобі випишу з обох переводів. Можеш знайти переклад деяких гімнів у статті М. Міллера *Сравнит. миѳологія в лѣтоп. р. литер. Тихонравова*, котра, здається, вишла в Росії і окремо.

Твою поезію в остаїні часи ја мало бачу,—бо мені од Маю не висилають «Зорѣ». Моја думка завше одна: твоја муза

розумненька і тепленька дівчина, та ще молода, мало бачила світу і картин не набралась. Льеде з неї будуть неперемінно, а надто коли вона буде критично дивитись на «доморощену премудрість». От жалко, шчо ти англ. мову закинула. Англичане все таки најрозумнішчиј народ у світі і в них завше вивчишсьа більше, ніж у других. Коли ти поправишсьа в Відні, то ја тобі дам книжок англійських і ти таки почни знову вчитись, тим паче шчо знајучому по німецькому і по франц. англ. мова зовсім легка—на очі по кр. мірі, бо на ухо ја напр. нічого в ній не розуміју. Поправившись, ти дльа мене переложиш де-шчо і італіянського,—з Carducci, которого ја тобі преподнесу. А Pauvres gens невже в тебе чорновојі не зосталось? Ја певні-сінкиј, шчо недавній редактор «Зорѣ» јаким небудь способом знішчив твоју рукопись. Це був ім grand destructens,—јак лаіуть Зорьку, коли він поріже шчо небудь, або побје молотком. Моју одну рукопись він спалив з перелјаку, хоч вона була зовсім невинна. Також кудись задів переклад Власть тьмы, полученниј з України. Не текла, певно, і Pauvres gens.—А «Народ» льубісінько друкује і вірші і повісти—орігінальні і переводні. З останніх надруковав по мојі раді Лѣскова—На краю свѣта і сјурпризом дльа мене Власть тьми, пер. Павлика та ще і в оборону Вл. тьми статтьу Гл. Успенського, основану на звичайніј дурниці росейсько-украјінофільскіј про культурність і народність. Шчо робити проти долі?! Ја колись думав, шчо наші заведуть європејський соціалізм у себе,—а Друг Павлика ускочив у «Что Дѣлать» і росейське «отщепенство»,—тепер ја думају про європејський радикалізм, а навіть галичане не перескочать через «народничество». З богом не битись! Коли б хоч швидче пролазили через сьу фазу!—а впрочім буде з тебе філософії, та ще і темноватојі. Цілују тебе.

М. Др.

II

30 сент. 92, або, коли хочете, 9 vendemiane, an 101.

Льуба Лесічко, запізнивсьа ја з листом до тебе! Та ти, певно, не скучала. Шчо таке Athnach ја, не мајучи Cornill, не можу сказати тобі. Скорше всього це просто бібліографічне скорочінье; подивись в списку јіх.

З історіј Ізраеля најліпша Stade, по німецькому, 2 т.,—та вона дороженька. З франц., окрім Ренана, котриј має свої хиби, ліпше М. Vernes—Precis d'histoire juive. Це досить стара книжка і коштује всего 6 frs (јак би був певниј шчо дојде, ја б послав тобі), там безліч дорогих критичних заміток, та дльа короткого огляду багато не дуже твердо доказанного. Бачиш, Верн не признаје того, у вішчо вірујуть німці,—тоб то, шчо пророки писали до Вавил. полону і шчо тоді вже була зроблена

реформа рел. в духу Второзаконія,—і в сему він, певно, на $\frac{3}{4}$ правий,—але це ще треба доповнити монографіями, а до того в учебнику не треба лаїтись так, щоб виходило, що німці—раціоналісти зовсім дурні, та ще лаїтись зовсім такими словами, як католики. До того Верн зовсім загнавсь в полемиці, власне на полі історії релігії жидівської, з раціоналістами. Він трохи по правді сердиться, що жидівський домонотеїстичний період релігії раціоналісти наповнюють матеріалом, взятим з інших семитичних релігій і по правді каже, що власне жидівські, біблійні, документи не дають дльа того багато матеріалу—але він дуже заганяєсь, доказуючи, що жиди являються в біблії прямими монотеїстами. Так як Верн редакцію біблії ставить не раніше 4 ст. до Р. Хр., то з його думок не виходить ще непременно, щоб жиди були од віку монотеїстами,—але дехто може вивести і такі думки, а до того Верн зовсім пропускає явні сліди політеїзму, фетішїзму і т. д. в біблії, під усіма монотеїстичн. редакціями. Через це книгу В. треба читати обережно. Зводжачи впрочім його з Cornill'ем, котрий робить великі уступки новішчим французьким думкам про дуже пізній, після вавилонської походу, книг біблійних і почасти пророків,—можна виробити собі погляд, котрий не далеко буде од правди. Безспорної ж правди в цій справі ніколи не дідуть льуде, бо не ма документів, окрім біблії, котру приходиться розсікати на складні частини методом, в котрому завше буде багато апріорного. Аби вибити історію жидів із позиції абсолютно-гієратичної і вбачити і в ній еволюцію і подobenство до других,—то і то добре. А деталі еволюції жидів завше зостануться темними і спорними.—Vernes написав і коротеньк. *Elements d'histoire juive* (1 $\frac{1}{2}$ фр.). Це перша частина *Histoire sainte* (a l'usage des etablissemens d'instruction primaire et secondaire et de l'enseignement dans la famille). Це перша проба зовсім елементарного викладу історії Старозаконної по новим методам. За тим мусить бути також історія Нов. Завіту з оглядом других релігій. Звісно, хиба Вернового погляду на рел. біблійську тут виступає більше,—але в кінці всего книжка добра. Я б радив її розширювати. Спробују: скажу книгареви, щоб послав Вам. Коли діjde, то вельу послати і *Précis*.

Коли хочеш поспробувати свою діру на біблійні теми і трохи помогти мені,—то переложи віршами з Ісаїї I, ст. 2—3, 11—18. Міні треба буде це вставити в одну статєју в Хліборобі.

Чи Ви бачите коли цю газетку? Вона, по моєму, де далі стає ліпше і пускає корні в народі. Варто б було піддержати її працеју. Цілују тебе і всіх Ваших.

М. Др.

Зоряка посила Микасєві свої малюнки кораблів, що він їх бачив у Роскофі.

III

23 янв. — 93.
5 февр.

Улиця Денкоглу. Софія.

Льуба Лесічко,

Не встиг я скінчити відповіді твоєї мамі на лист з Полтавщини, як принесли твої. Того листу я не одіслав, а тим часом кілька днів не можна було писати тобі за різними справами. А тут прислали з Галичини пачку книжок і між ними твої переклади Гејне. Я їх довго ждав і добивався,— та Львів така земля, що там я не можу нічого добитись, ні просьбами, ні навіть грішми. Насилу Франчиха купила мені твого Гејне,—але тим часом я довідався, що в Львові вишла друга твоя оригінальна книга. Розумієся, що я її буду добиватись не менше 6—9 місяців, а може і більше. Переклади з Гејне читаються легко;—це вже багато, тільки досить далеко переложені. Особливо злість Гејне не вишла, може через те, що Ви з М. С. добрі льуде. В мене тепер не ма книги *Buch der Lieder*, та я можу свірьати тільки з тим, що пам'ятаю, ось напр. *Da knikset höflich den höflichssen kniks!* у тебе переведено зовсім без злоти і т. д.

Подобіє учебника Географії можу рекомендовати в книзі *Onèsime Reclu—La terre ete* (це брат «великого» Желисея Реклю,—і в книзі видно, що маненький брат). По історії христ. в часи візантійські спеціального діла я не знаю,—а в деяких спільних курсах іст. хр. церкви це обробляється. Тепер виходить порядний курс *Möller—Lehrbuch der Kirchengeschichte*; вишло 2 томи (*Die Altkirche,—Das Mittelalter*), коштують 23 марки,— а то єсть також вкорочене видання між тими ж учебниками (*Grundriss der Theologischen Wissenschaften*), що ти маєш *Cornill*, у 2 томах уся. А то була вишла дуже порядна книга при «Кіевск. Универс. Извѣстіяхъ»—Терновскаго—Хр. Церк. въ эпоху вселенскихъ соборовъ. Та не знаю що з неї сталося,—бо на неї через 3—4 роки по виході гоненіє од Синода вишло, і автора з Дух. Ак. вигнали. Попробују розшукати. Там тільки уїдливі місця проти єпископів навіть в писаннях святих, як Григ. Назіанзин,—приведені по грецькому. Та ти, здається, знаєш цю мову.

Про нас нового не ма що прибавити, хіба те, що Рада кілька днів хорувала. Чи зїла що, чи на скобзальці (*patinage*) простудилась,—а тільки був жар і болів живіт. Ми боїлись, коли б на дихательні органи не кинулось,—одначе обійшлося благополучно,—і сьогодні Рада виходила на урок музики. Ліда за те скобзається з азартом,—то навряд до Вас скоро напише. З Парижа дістаємо звістки частенько, на стільки сніги

позволяють,—бо оце недавно зразу аж 4 листи, котрі десь зібрались, коли Угорщину і Балк. півостров засипало було снігом трохи не на віки. Все пишуть одно. Зоря навіть насморку не мав за всі холода, товстіє, веселий, порьядно учитьсья і всі его лублять.

З Галичини пробилось тільки те, шчо народовці одні признали, шчо угода провалилась, другі (дядько угод. Барв.) мовчать, а в рејстагу 5 народовців внесли про реформу вибору, хоч дуже мізерну,—то б то збільшуванье числа депутатів од сельан Галичини, відповідно до податків, котрі вони плотьять. (В Австрії три виборчі курії—великі пани, міста і сельане і в принципі сего *Interessen-Versetzung* 'а стоїть поділ числа депутатів, одповідно суммі податків з кожної курії. Але це брехня. як усе в Австрії, а надто в Галичині). Конечно, польаки і тим унеском розлутьються,—а інші партії не напруть, між иншим і через те, шчо тепер в Австрії на черзі більш радикальна реформа виборів (*suffrage universelle*) і народовці зостанутьсья ні з чим. Та тільки все таки вије кінець угоди,—і як би народовці були розумніші, то могли б пристать до радик. руху за *suffrage universelle*, сказавши польакам: Ви не схотіли смиріношій реформи!—Та навр'яд шчоб чого розумного видумали вони,—коли і радикали дуріють і готові розколотись через справу панів.

Не знају, чи відомо тобі, шчо намісник, котриј був згодивсья, шчо еміграція виходить з нужди, потім надумавсья звернути лихо на попів, шчо одні ширять московщину, а другі не дбають про освіту народу, котриј не зна, шчо то уніја свята, а шчо прокльата схизма. Польскі газети підхопили,—шчо значить треба зреформувати попів, отдавши семинарію іезуїтам. Коломїїці (Павл. і Ден.) трохи схибли, підхопивши радісно циркульяр намісника, хоч не похвалили і його. А Франко, котриј шче передо мноју говорив у Відні проти попів,—поїхав у Львов і почав писати в К. Lw. за попів, а другі січовики так скликали віче за попів і тепер у народі буде біжка між П-ком і Фр. і К°. Січовики кажуть, шчо треба, заступајучись за попів, бити клини між ієрархією і попами, укр-филами і москвофилами,—молодими і старими москвофилами,—а кінчать тим, шчо побють клини проміж себе.—Я кидајусь на всі боки, шчоб вдержати біжку і одвернути лубеј од клинообразної політики викрутасів, до простої праці за волю і просвіту народу. Та не знају, шчо вије. Помочі ні від кого не мају. По кр. мірі П-к держитьсья добре,—а другі крутьять навіть коло него. Не можуть узяти в толк, шчо тепер австр. порьядки репаються і шчо поки не прије виборча реформа і не введе нових елементів, доти там ні з ким і компромісу робити.

Ну, годі. Цілују всіх Вас.

М. Др.

IV

5/17 мају, 93.

Льуба Лесічко,

Вчора приїшов твій лист,—а книжки, звісно, шче нема, та скоро ја і не жду; інтересујусь ја дуже прочитати жеї, а також ті нові речі, про котрі ти згадуєш в останьому листі. Та де вони будуть напечатані? Міні Кобр. не давно писала, шчо хоче видавати «Дрібну Жіночу Бібліотеку» окремими книжками з тим, шчо б пускати нову, коли спродасьа стара. Прохала і в мене статі,—та ја хоч би і радиї дльа «пользы службы» одягтись хоч і в плахту, не можу видавить з голови своєї «жіночу тему». До того Кобр. розсердила мене, написавши глупость до Огон. «про радикалів» (певно, ти читала в Зорі). Ја јї не одмовив праці,—але послав деякі запити і своју замітку про жеї виходку, до чого вона сама викликала мене, спомьанувши про неї в листі.

Чудні такі льуде жеї компанія! Позаторік у Відні виїшла в мене розмова з Кобр., результатом котрої було те, шчо К. взыалась видати переклад *Histoire de la civilisations contemporaine—Seignob's'a*. Се не дуже великий томик, в которому досить добре показана національна, політ., культурна і соціальна еволюція світа от 1789 р. Було б чому повчитись і жінкам і чоловікам у Галичині,—і жіночії був би переклад та виданье. Тепер пише, шчо переклад робитьсьа,—та з хитроју ціљу, шчо б підвести јего видати станіславівське тов. жіноче,—а тим часом К. сбира матеріал на жіночу бібліотеку. «А ларчик просто открывался».

Скільки ти читала листів Вартового? Ја можу тобі прислати кінець, вирізавши з Бук. Так само пришлю і своју одповідь, або власне дві,—бо одну ја послав у Бук., а...¹⁾ другу П-ку. З Чернівців получил запит, як прочитати такі имена, як Т. Мор, Бекон,—з чого бачу, шчо там сбирајутьсьа печатати скоро моју рукопись. Можна з того побачити і те, як багато «западної культури» в черновецькій редакції, котра лежить ближче до мерідіана острова Ферос, ніж Миргород. Радиї би ја був прислати і другі свої писанья, як би знав, яких власне тобі не траплялось бачити.

Те шчо ти пишеш про правдьян дльа мене нове. Ја б радиї був, коли б навіть склавсьа гурток хоч правдьян,—справжніх, зовсім *à la Barw.* з панамі і т. и.,—аби були льуде з систематичною програмоју,—та б система викликала б систему ж. А то најгірше—ні риба-ні мјасо, котрим здавна наповнајутьсьа українофільські кружки. Чи не попадалось тобі в 4 кн. Правди за сеї рік «Profession de foi молодих українців»? Там написано,

1) Тут одно слово написано дуже нерозбірно.

щого се читано в день Шевч. в університетському місці. Хотілось би знати, в якому і чи багато похвал знайшов реферат сеї,—в котрому ја знахожу незнаньня елементарних епох нашої історії, темноту думок, а до того навмисне втіканьня од певних точок, котре личить більше старим софістам, ніж молодіжі.

Про тих, що працюють ізольовано та мовчать хтілось би знати хоч натьаком. Чи то праця літературна, чи педагогічна, господарська і т. и.? Треба б усякої.

Ти Галичину дуже не ідеалізуј. Робучих льюдеј там страшенно мало,—а сурјозно робляшчих шче менше. І там певні думки—іграшка в молоді часи, котра зліта як льюдина виходить зі студенческого кругу. До того там біда, що властиве про політ.-економічні справи говорять студенти-медіки (Відень) і через те говорять самі загальні тези без деталей, а надто краєвих, котрих властиво ніхто не знаје. Через те там надто важко вирости популярніј літературі, котра б давала поступові думки в краєвих фактах. До того і там постіјності, товар. «етіки», як ти кажеш,—шче менше може, ніж у миргородців. На що вже Франко. Тебе дивује його стаття в Зорі. Але він увесь свіј вік такі сурпризи робить на право і на ліво. Може тут винна і «поетична натура» (*avec votre permission, mademoiselle la poëtesse!*). Найгірше, що він такими скоками шкодить і справам, і собі самому. Найменше всего тут «лакомства нещасного»; се якась натурально најівна ассіміляція до тих кругів, куди прискочив наш поет. Коли хочеш, зовсім надежніј чоловік один тільки і єсть на всьу Галичину,—П-к,—і ја зі страхом думају,—що стане з усім рухом, коли він умре, а се може стати і не забаром, бо він дуже слабіј і вимучениј. А не багато і треба—хоч би душ 5 твердих та робучих, поки просвітліје в головах мужиків, в котрих і тепер—противно всім примірам історії більше світла в головах, ніж у академиків і профессорів галицьких. П-к іноді мені присила листи мужицькі,—так куди до них якому небудь Мел. Бучинському, з котрим колись приятельювали ја та мама твоја! Хај би хоч 100 таких мужиків зорганізувалось,—тоді ми з П-ком спокійно могли б умерти.

Зрештоју ја все таки сподівајусь більше од рос. укр. інтелігенції, ніж од галицької. Чим більше ја пізнају Европу і славяншчину, тим більше впевняјусь, що дльа Европи більше ґрунту на Неві, Волзі, Дніпрі, ніж на Дунају з Савами, Дравами і Моравами, і що націоналістична дрібнота інтересів і гризньа в зах. слов. не даје льюдім зрозуміти основні думки теперішнього европ.-америк. життя і культури. Навіть знатья нім. мови не помага нашим землякам,—бо ј по німецькому вони читають те, що німці починають забувати. Хај би наші надніпр'яне почали читати фр. та англ. і нім. книжки та *revues*,—то вони в 10 років випередять всіх тих братів, котрі властиво ні европејці, ні азіати і навіть не середній світ (видуманій Вол.

Ламанським), а просто повітові панночки, котрі страх хотять одягтись по моді, та тільки моди беруть застарілі та ще і чорт-зна в яких прихвостнів справжніх модниць.

Темненько ја говорю,—та може ти мене зрозумієш.— Миші як будеш писати, то кланяйся дуже,—а домову дівтору поцілуй за дядька, котриј мусить бути дльа неї міфом,—бој ја тебе реально можу вообразити собі тільки, як ти сидиш на яблуні та говориш: а я на дереві! А ти бач уже на Пегасі!

Твій М. Др.

V

4 юльа, 93.

Улиця Денкоглу, Софіја.

Льуба Лесічко,

Учора дістали твій лист. Довгенько таки ти «виповньала свою залеглість»! Ну, та Ви на сему пункті не поправимі! З листу мого до бабушки дізнаєш про нашу «внѣшнюю политику»,—про дорогу в Париж і т. п. По части «внутренней» можу сказати, шчо в Буковині скінчилась моја одповдь на деякі спеціальні речі в листах Вартового,—а довга, загальна ще не починалась в Народі. Коли клопоти перед відїздом дозвольать, то вшлю тобі листи Варт. і свою одповідь. А з болгарськими фольклорними працями не знају як і бути. Сборника тепер ціла бібліотека: 8 томишчів,—а окремі отбитки моїх статей цензура не пуска в Росію (мені вернули послані ученим екземплари, по постанові петерб. цензур. комітету) хоч в них нічогосінько шкодливого дльа «Основ» не ма. Попробују послать листом напечатану доси половину 8-ої праці Дуалистическое миротворение.

Спасибі за деякі звістки і характеристики. Ја сам не одчајујусь в українцях, а надто в молодих (І про старих ја зовсім не так уже зле думају: вони все таки роблять своје діло,—тільки шчо вже занадто багато плачуть). Мене тільки дивује те, шчо вони тратять силу і час на те, шчоб ламати двері котрі одчинені вже.

Не ма других задач у нас, окрім тих, які єсть і в Европі; не ма других способів. Ріжниця тільки в кількості, а не в яковості.

Те шчо в Европі робиться publice і en gros, у нас може робитись privatim, або privatissime і en détail,—от і все. А наука одна, ціль одна. Ну, і брались би до науки, а потім до прикладу жеї.

Про Aussichtslosigkeit d. S. D. ја мав уже пригоду писать в Народі. Книжка сьа занадно абстрактно ставить справу і зовсім далеко од нас. Соц.-дем. не в кінечних ідеалах, а в організації робітників, в порушеню таких справ, як

8 годин праці, а на континенті, а надто в Німеччині ще в опозиції мілітаризму. Через те в Німеччині подають голоса за соц.-дем. часто не тільки не робітники, а і не соціалісти. Смішно коли русин, виходючи з того, що комуністична держава річ неможлива, або темна, буде стояти проти Бебелів за мілітаризм! В противувіс *Aussichtslosigkeit* єсть брошура самого ж Шеффле *Quintessenz d. Socialismus*.

Я перескочив. Слід би було перш сказати про Галичину. Бесспорно що там усі справи відніше. Та горе Галичини в тому, що там дивитись ясними очами ніхто не хоче. Смісьа, коли хочеш, а ја тобі скажу, що і досі з усієї гал. інтелігенції один єдиний П-к має яснi і за него одного можна ручатись, що він не стрибне до чорта в мішок. Інші, того і жди, що стрибнуть в таке, що, «только плюнешь да перекрестишься». Ось січовики напр. почали національну церкву боронити,—тепер «з тактики» впутались з москвофілами (Сембраловичу маніфестацію яйцями робили),—а москвофіли їх же перших поліції і передали. В самій коломіській ред. Нар. і Хліб. треба дивитись в обидва ока, щоб Герас. і Депп. з народовцями не побратались, а ті б їх же передали. Про Галичину справді можна сказати, що там одна надія на мужиків. Але мужики потрібують письменних льудей,—а їх з галичан не набереш і 3-х. Набрати можна б було з наших українців,—як би.... та як би....

А П-ку трудно і морально і матеріально. І помилки він робить через енервацію та через те, що не має з ким порадитись під боком. Окрім того Коломїя звісно ближче до мужиків та ще дальше од Лондона та Парижа, ніж Львів. Бібліотек ніяких у Коломїї не має. А без бібліотек яка література. Не можна ж «из кулака букеты всей почтенной публики жертвовать».

Profession de foi вже перепечатали в «Буковині». Найгірше в ній окрім не знаття, котре можна ще простити «молодости и неопытности», адвокацьке крутіство—навмисне вніканье і затиранье пекучих справ. Дуже кортить мені іноді показати се публіці—та діла і без того багато.

Більше сьогодні не буду писати, страшенно ніколи. Я скінчивши спеціальну роботу про дуалістичну легенду (чорт лізе в воду за землею) побачив, що в нас і великі учені плутають через те, що не звертають уваги на те, з чого склався сам християнський (церковний, як і еретичний) сатана,—і мусив написати про еволюцію сего і його загальні відносини до наших апокрифів і легенд.

Хочесьа вписати увесь матеріал, який можна мати тут,—щоб в Парижі вже доповняти. Через те пишу денно і нічно, навіть протів своєї аорти.

Цілую Вас обох з Олесею, а як приїхали другі, то і їх. Напиши мені зараз же в Париж, то скоро одповім.

Твій М. Др.

VI

14/26 Jan. 94.

Льуба Лесічко,

Оце дістав твій лист, і хоч ја вже одсидів $\frac{1}{2}$ дня, викінчаючи роботу дльа Ж. і Сл. і мусив би лежати, та напишу ще тобі.

Ж. і См. појавилась 1 книжка, та ја лишень 2 дні, як жејі получив, бо першиј екз. пропав на пошті і не всюю прочитав, а саму наукову половину. Нічого собі: досить науково і свіжо. Та тільки врізав мене Фр. біографіјеју мојеју. Він мені зробив сьурприз, бо мабуть чув, шчо ја не позволю друковати ні патрета, ні біографіі,—та і написав мені про се, коли вже річ була скінчена. Знаючи *licentiam folicam* Фр-ка і його рутенськиј такт, ја ждав лиха,—і діждавсьа навіть несподіваного: і помилок і дописів і т. д. Звісно, ја послав поправки, які можливі,—та вони будуть напечатані лишень через 2 місяці, а до того нагульаються помилки і набрешутьсьа воріженьки! Та шчо мені робити. Прошу тебе: објави *urbi et orbi*, шчо ја тут менше винен, ніж Христос перед жидами. Коли можеш, скажи про се А-чу. Мусить же він вірити, шчо ја по кр. мірі не брехун, шчоб сказати, шчо Ист. П. М. Нар. зроблені більше мноју.

З 9 г. Епе. Хотів би ја, шчоб Bible пішла в 3 кн. Ж. і См. як тобі суб'єктивно подобались ті статті? Так ти попала під інтердікт за космополітизм! Цікавиј би ја знати, чи ти вијдеш і зрадницеју, хоч «гнилої ковбаси» і не јиси? *O, stultissimi!* Хотів би знати ја, шчо ж тепер говорять ціклопові барани, коли Пр. јавно стаје за ультрамонтанством. А в тих хаотичних листах, котрі мені писав Поліфен при номеру Пр. тільки і було јасно, шчо Пр. закладајсьа. шчоб стојати за аграрні інтереси крестъан, котрих не розуміје «Дѣло», і шчоб не допустити нар-ців пітти під ферулу многр. Сельбратовича. Хоч ја чимало бачив на својему віку брехні і крутіјства, а сего всего просто не розберу,—які такі в сих льудьах мозки!

Буду ждять квіток плејади, а надто поп. брошур. Як собі хочете, а се дльа нас најголовнішче діло. Друге треба найбільше дльа того, шчоб було кому робити се. Та шчоб були поп. бр. добрі треба, окрім літ. таланту, доброї науки, звісно при думці, шчо правда одна—дльа мужика і пана. Але на лихо звичајно популяризатори лишень вкорочујуть гимназичні учебники, як автори сих скорочујуть універс. лекціі,—та окрім того дајуть народу те, з чого самі виживајуть.

Ја і собі впјать пустивсьа в популар. літературу двома брошурами оповід. про заздрих богів (вступ: Полікр. Самоськиј і 2 запов. Мусіја в повному тексті. Прометеј і Зевс, Јева і Адам—переробки Прометеја в Есхила і др.—Переробка опов. про Јагве—на викуп льудеј жертвоју богольудини.—Наука по старим

погльадам і по новим.—Прометеї Гете і Прометеї... ¹⁾ в льудности) і Раї позаду і попереду,—або Раї і поступ. (Віки Герідо—Овідієві.—Раї Зендавести і біблїї.—Царство Јагве.—Царство небесне.—Утопїї.—Поступ). Хочу одповісти на запити, котрі вже роґаються в Народу, і вияснить вартість вільної думки і віри в поступ. Вся наша нова цивілізація на селу,—а ми ліпемо до народу вироби жеї (національність, право, техніку і т. и.) не вияснивши йому основ і не вигнавши з него двох думок: 1) бог наказує: де далі все гірше, 2) розум—гнівить бога.—Перше чадо вже написано і друкується в Хліб.,—а друге ще в голові. Не знају, як виїде. Ми свята провели в поголовній інфлюенції: ја, Льудм., Міка (3 слугинї), Ліда,—тільки Іван та Рада були вільні. Тепер потроху очуњуємо, хоч ја все кашляју.

Поцілуј Олега і кланяјся, кому слід.

Твій М. Др.

16.—Все чогось не приходить твій Сікорський. Получив 2 № Дзвінка і там побачив Олега с тирольською дівчиною. Не пам'ятају ја подібного в Дікенса ні з історії Тіроля, але завше їдучи по Тіролю думају: дурні тірольці;—чому вони зостались під габсбургами, а не пристали до Швейцарії,—то ж думају, шчо тір. дівчата мало прислужились Брагенцову, котрому вже справді бог велів бути швейцарським.—Коли Ви будете складати Дзв., то попросить шчо́б мені його висіляли в Софію, бо справді мені буде чудно купувати Ваші твори. Та треба щось зробити рішуче, щоб Дзв. став розумнішиј. Люби́ть він батьківщину, та не вміє писати про неї нічого, окрім загальних слів. А хто вдумав перекладати тепер Ламе Флері? Хај би лежав у могилі!

19. Все нема Сікорського. Тим часом діждався ја новини: вп'ять онімів, як 2 1/2 роки назад у Відні. Не пишть про се поки в Гадьач.

VII

12 февраль, 94.

Улиця Денкоглу.

Льуба Лесічко,

Посмішила ти мене, хоч і попечалила афоризмами молодих філософів ціклопичного періода. Читајучи і раніше деґакі твої характеристики, ја не раз думав попросити тебе написати дльа печаті замітки про тепер. молодіж українську,—при чому вказати хиби жеї вихованьня. Пора вже поставить сьу справу ребром,—бо по всьаким Правдам, Зорьам, Дзвінкам видно, що народ страшенно посувається назад. Читајеш молодих літераторів наших і не можеш собі ујавити, де вони учаться? Та

¹⁾ Тут одно нерозбірне слово.

пригадай, що ја був у гімназії в часи Николаја і в університеті в мої часи (знамениті 60 роки!) були професорами такі Ставровські, Лінніченки, Селіни і т. п., котрих тепер і в казці не скажеш: як єсть «монстри» і «рарітети»,—а таких дикунів, як напр....¹⁾ Сердешний, і тоді ми не говорили. Се якесь добровільне самозадурюваньє,—і пора до него приставити мікроскоп і вивести його на світло. Іншого ліку не ма! А прогос! Що то воно за Сердешний?

Добре буде, як не спізнитись з Bible. Ја вже жалкују, що почав діло занадто систематично,—з буддизму. Ліпше б було почати з кінця—з біблії і євангелії.—Про Yernes скажу, що він має свої клички, як «бунтарь» проти начальства (Рејса і К^о), але в справі пізнього складу біблії він мабуть виграє спор. Вже і школа Рејса ставить редакцію закона після Вавил. полону,—і лишень Второзаконіє в 622 р. Але прочитај в книзі царств історію Азії, то ј побачиш сама тепер жејі неможливість. Ся історія мусила писатись після Вав. полону! Нові роботи про Второзаконіє вже признають у нему пізнішчі вставки. Так само і з пророками,—а звідси не далеко і до признања зовсім пізнього часу їх редакції. Та і суть справи власне в сих астваках,—тоб то в місцях, де бачимо думки про необрядовий культ бога, про вічний мир, космополітизм. Се тільки і єсть оріхи, важні дльа історії світової культури, а все інше лушпиньє, про котре не варто споритись. «Оріхи» ж не могли појавитись раніше персидської, або і македонської доби,—бо инакше впјать виходило б чудо як і з Мојсејем і Авраамом.

«Ліризм» Верна почасти реакція і најівна заплата за критицизм,—а почасти протестанський настрій, нам мало зрозумілий. Протестанти перенялись теорієју прогресса і примусили прогрессувати і «божественне откровєніє» та вони радо кланьаютьсьа перед тими творами, де бачуть сліди такого прогрессу. Католицизм же власне прогрессу не признає і через те або душить критику, або критик, вирвавшись на волю, лаєтьсьа і плъуєтьсьа,—або в ліпшому випадку, як у Ренана, і кланьаєсьа і усміхаєсьа.

А к слову! Чи Ренан у Вас досить відомий? Сими днями ја получил і прочитав V том Histoire du peuple Jesrael, котрим кінчаєсьа його монументальна праця—VII томів Les origines du christianisme і V т. H. du p. d'Jesrael. От посчастлило чоловікові—перед самоју смертьу викінчити остатній том праці всего житья. Власне через те, що Ренан де дуже був радикал у критиці, вплив його мусить бути колосальний. Чудо појаву християнства ним розказано, як натуральний факт історії так що всяка дама мусить його зрозуміти.—Чи в нас читають Ренана? Ја тільки головоју хитав, читаючи статті Слонимского про

¹⁾ Слово нерозбірне.

него, де про всякі літературні іграшки Ренана розказувалось, а про головну працю його—мовчалося! Коли не читають, то те показує, що ми власне не європейці.

Про моє здоров'я противно і писати. Ось уже більше 3 тижнів, я німию—говорю шопотом. Через 3 дні треба починати лекції 2-го семестру. Буду прохати відпуску на місяць, хоч певний, що за місяць нічого не переміниться. Треба буде подавати в одставку,—а тоді що їсти? В додаток 10 днів тому назад наскочило на мене 2-ге видання сухого плевриту в лівому легкому. Кілька днів лежав у жару і кричав од болю. Потом почав читати Ренана. Тепер пишу листи,—а роботи сур'язної все не можу робити.

Цілују тебе. Наші кланяються.

М. Др.

VIII

Траурний лист Лесі Українки з Болгарії до свого батька в м. Ковель, Волин. губ., про смерть М. Драгоманова. Лист не датований, але на конверті є постова печатка: «Софія, 13. VI. 95».

Любий папа!

Не знаю, чи отримав нашу телеграму о смерті дядька. Він умер несподіванно, од розрива аорти, 8 іюня, над вечер. На другий день були похорони. Тепер ні в кого ще нема ніяких планів, як бути далі Людмилі Михайловні з дітьми. Найлучче, як би ти міг приїхати, а коли сього ніяк не можна, то хоч пиши частіше. В ділах по ім'яню Л. М. і таке инше тільки ти можеш дати раду. Як ти думаєш про поворот Л. М. в Росію?

Пишіть частіше, тепер для нас се дорого дуже.

Твоя Леся.

Передай як небудь мамі, і напиши, як вона се прийме. Ми всі немов без голови. Прости, я більше не можу писати, нехай потім. За моє здоров'я не бійтесь, з нас ніхто не заболів.

Бабушку приготуйте до сеї звістки. Сповістіть Ваню і Сашу. Нам тяжко писати сі сповіщення, допоможіть нам.

Подав Ів. Ткаченко.